

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ OSMANLI İMPERİYASININ AZƏRBAYCAN SİYASƏTİ

İxtisas: 5502.01 – Ümumi tarix
Elm sahəsi: Tarix

İddiaçı: **Vasif Vaqif oğlu Qafarov**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

olan bütün vasitələrlə Osmanlı imperiyasını dəstəklədilər. Bu dəstək irqi, milli və dini amillərlə yanaşı, həm də Qafqazın Rusiya əsarətindən azad edilərək istiqlalına qovuşması üçün Osmanlı yardımına bağlanan ümidlərlə əlaqədar idi. Lakin Qafqaz müsəlmanlarının istiqlal arzularının reallaşması təkcə Osmanlı imperiyasının dünya müharibəsindən qələbə ilə ayrılmasından deyil, həmçinin İstanbul hökumətinin Qafqazla bağlı strateji planlarında bölgənin müstəqilliyinə yer olub-olmamasından da asılı idi. Osmanlı hökumətinin Rusiya imperiyasının türk-müsəlman bölgələrinin, o cümlədən Qafqazın gələcək statusu ilə bağlı irəli sürülən layihələrə münasibətdə tutduğu mövqeyin, onun Qafqaz və bütövlükdə Rusiya müsəlmanlarının milli hüquqları və istiqlalı məsələsi ətrafında Avropada apardığı təbliğat fəaliyyətlərinin və bununla bağlı beynəlxalq konfranslarda irəli sürdüyü tələblərin araşdırılması dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasının Qafqazla bağlı strateji planlarını və bu planlarda Azərbaycanın yerini aydınlaşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hər bir xalqın zəruri mədəni göstəricilərindən birini də onun öz tarixini hansı səviyyədə bilməsi təşkil edir. Birinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycan aydınları ilə Osmanlı hərbi-siyasi dairələri arasında qurulan əlaqələrin ana xəttini Azərbaycan xalqının milli istiqlal ideyası təşkil edirdi. “Müstəqil Azərbaycan dövləti” yaratmaq ideyası ətrafında dünya müharibəsinin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycan aydınları ilə Osmanlı hərbi-siyasi dairələri arasında aparılan danışıqların, əldə edilən razılaşmaların və onların reallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin araşdırılması Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə başa çatan milli mübarizə yolunun öyrənilməsi baxımından böyük aktualıq kəsb edir.

Eyni zamanda, müstəqilliyin elan edilməsindən sonra Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinin ana xəttini Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və suverenliyini qorumaq uğrunda mübarizə təşkil edirdi. Bu mənada Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinin tarixi təcrübəsi Azərbaycan xalqı və dövləti üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında siyasi, hərbi, iqtisadi və digər sahələrdə

qurulan münasibətlər, bu münasibətlərin xarakteri, tərəflərin məqsəd və məramları, birləşən və toqquşan maraqları kimi məsələlərin kompleks şəkildə dövrün ilkin arxiv sənədləri əsasında emosiyadan uzaq, obyektiv, sırf elmi cəhətdən vicdanla araşdırılması və dəyişməz tarixi həqiqətlərin bərpa edilməsi tarixçilər qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir və bu, Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri ilə bağlı bir çox qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirmək baxımından böyük elmi, siyasi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiq olunan mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri də müasirlikdir. Hazırda müstəqilliyinin 31-ci ilini yaşayan Azərbaycan Respublikası özünün sələfi olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin topladığı təcrübəyə böyük əhəmiyyət verir və bu təcrübənin dərinədən öyrənilməsini özünün mühüm vəzifələrindən biri hesab edir. 1998-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi” haqqında imzaladığı sərəncamda cümhuriyyətin xalqımızın tarixində böyük iz buraxdığı xüsusi vurğulanır və onun həyata keçirdiyi tədbirlərin Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratdığı qeyd edilirdi.¹ Bu siyasətin davamı olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında” 2008-ci il fevralın 15-də imzaladığı sərəncamda da cümhuriyyətin tariximizdə oynadığı rol yüksək qiymətləndirilir və tarixçilər qarşısında xarici ölkələrin qapalı arxivlərində saxlanılan sənədlərin tədqiqata cəlb edilməsi vəzifəsi qoyulurdu.² Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev həmçinin 2017-ci il mayın 16-da “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında”³, 2018-ci il yanvarın

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı – 30 yanvar 1998. URL: <http://axc.preslib.az/az/page/8bQ4nzv76X>

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı – 15 fevral 2008. URL: http://archive.president.az/articles.php?item_id=20080215094224869&sec_id=30

³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı – 17 may 2017. URL: <https://president.az/articles/23701>

10-da “2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili” elan edilməsi haqqında”⁴ xüsusi sərəncamlar verdi. Bu tarixi sərəncamlarda Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixinin tədqiqi də xüsusi olaraq qeyd olunmuşdu. Bu baxımdan Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı dövlətinin Azərbaycan siyasətinin və Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərinin dövrün ilkin arxiv sənədləri əsasında araşdırılması Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixinin daha dolğun və kompleks şəkildə öyrənilməsinə mühüm bir töhfə hesab edilə bilər.

Ermənistanın yüz ildən artıq müddətdə Azərbaycana qarşı davam edən ərazi iddialarına qarşı Azərbaycan tərəfinin ən tutarlı cavabı erməni dövlətinin yaradılması ilə bağlı 1918-ci il həqiqətlərini ortaya qoyması ola bilər. Buna görə də 1918-ci ildə Ermənistan Respublikasının məhz İrəvan mərkəz olmaqla Azərbaycan torpaqlarında yaradılması məsələsi ilə bağlı Batum konfransında Osmanlı, erməni və Azərbaycan nümayəndələri arasında aparılan danışıqların, əldə edilən razılaşmaların və onların təfərrüatlarının tədqiqata cəlb edilməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biridir.

Hazırkı dövrdə olduğu kimi, Birinci dünya müharibəsi illərində də neft amili böyük dövlətlərin, o cümlədən Türkiyənin Azərbaycan siyasətində böyük rol oynamış, eyni zamanda Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu baxımdan Birinci dünya müharibəsinin sonlarında Azərbaycan hökumətinin öz paytaxtı olan Bakını düşmənlərdən azad etmək uğrunda apardığı mübarizəsini Bakı nefti uğrunda Osmanlı-Rusiya-Almaniya və İngiltərə arasında gedən mübarizə fonunda tədqiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasının Azərbaycan siyasəti” mövzusu indiyə qədər tarix elmində ayrıca problem kimi tədqiqat obyektı olmamışdır. Bununla belə, həddindən çox həssas, mürəkkəb və ziddiyyətli məqamlarla dolu olan tədqiq

⁴ 2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı – 10 yanvar 2018. URL: <https://president.az/articles/26711>

münasibətlərə və bu münasibətlərin son aqibətinədək olan dövrdə tərəflər arasında cərəyan edən hadisə və proseslərin bir çox maraqlı məqamları öz əksini tapmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda çap olunan Y.Ratqauzer, S.Belenkiy, A.Manvelov, A.Rayevski, A.Steklov, S.Sef, Z.İbrahimov, Y.Tokarjevski, Q.Mədətov, T.Köçərli, H.Əzimov və digər müəlliflərin əsərlərində⁷ əsasən Birinci dünya müharibəsinin son illəri daha çox maraq dairəsində olmuş və bu dövr Azərbaycanda “sosialist inqilabı”nın hazırlıq mərhələsi kimi qiymətləndirilmişdir. Bu əsərlərdə əsasən bolşevik təşkilatlarının fəaliyyəti işıqlandırılmış, Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərinə daha çox epizodik olaraq nəzər salınmış və Osmanlı qoşunlarının Azərbaycan hərəkəti “xarici hərbi müdaxilə” və ya “türk işğalı” kimi qiymətləndirilmiş, Azərbaycan Cümhuriyyətinə də “Müsavət hökuməti”, “bəy-xan hökuməti” kimi damğalar vurularaq onun “mürtəcə”, “antimilli”, “anti-Azərbaycan” və “əks-inqilabi” xarakterini sübut etmək üçün ciddi səylər göstərilmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində rus-sovet tarixşünaslığında nəşr olunmuş A.Stavrovski, N.Korsun, F.Notoviç, A.Kadişev, E.Ludşuveyt, Q.Pipiya və digər müəlliflərin əsərləri⁸ Qafqaz cəbhəsindəki hərbi

⁷ Rathauzer, Y. Bakıda inqilab və vətəndaş müharibəsi: 1917-1918-ci illər. – Bakı: Azərnəşr, – h. 1. – 1928; Беленький, С., Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане. – Баку: Аз. Изд., – 1927; Раевский, А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контрреволюции в Закавказье. – Баку: Истпарт, – 1927; Стеклов, А. Армия Мусаватского Азербайджана. – Баку: АзГИЗ., – 1928; Сef, С.Е. Борьба за Октябрь в Баку. – Тифлис: Заккнига, – 1930; İbrahimov, Z.İ. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. 1917-1918-ci illər. – Bakı: Azərnəşr, – 1957; Токаревский, Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. – Баку: Изд. АН Аз. ССР, – 1957; Мədətov, Q. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-nin təşkili. – Bakı: Azərnəşr, – 1958; Кочарли, Т.К. Исторический поворот в судьбах Азербайджанского народа. – Баку: Азернешр, – 1980; Азимов, Г.С. Великий Октябрь в Азербайджане. – Баку: Азернешр, – 1987.

⁸ Ставровский, А. Закавказье после Октября. Взаимоотношения с Турцией в первой половине 1918 г. – Москва-Ленинград: Гос. Изд., – 1925; Корсун, Н.Г. Первая мировая война на Кавказском фронте. Оперативно-стратегический

əmaliyyatlara və Almaniya-Osmanlı blokunun Azərbaycan və bütövlükdə Qafqaz siyasətinə rus-sovet baxışını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Müstəqilliyin ilk illərində nəşr olunmuş əsərlərdən C.Həsənovun əsəri⁹ mövzumuz baxımından diqqəti cəlb edir. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin beynəlxalq münasibətlər sistemindəki yerinin öyrənilməsinə həsr olunan bu əsərdə Azərbaycan-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı bir sıra maraqlı fakt və mülahizələr yer almışdır. Müəllif haqlı olaraq 1918-ci ilin yayında Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin öz paytaxtını azad etmək uğrunda apardığı mübarizəsini Bakı nefti uğrunda gedən hərbi bloklararası və bloklardaxili mübarizə fonunda tədqiq edir. Müəllifin sonrakı illərdə nəşr olunan əsərlərində¹⁰ də Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinin müxtəlif aspektləri ilə bağlı maraq doğuran bir sıra fakt və şərhlər yer almışdır.

N.Nəsibzadənin əsərində¹¹ Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinin bir sıra məqamları öz əksini tapmışdır. Lakin müəllifin “1918-ci ildə Osmanlı hökumətinin Azərbaycana on il müddətinə 2 milyon lirə borc verməsi” ilə bağlı iddiası isə öz təsdiqini tapmır.

İ.Musayevin əsərində¹² 1917-1921-ci illərdə Cənubi Qafqazda gedən hərbi-siyasi proseslər, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək uğrunda apardığı mübarizə əhatəli şəkildə araşdırılır,

очерк. – Москва: Воениздат, – 1946; Нотович, Ф.И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. – Москва: Изд. АН СССР, – 1947; Кадышев, А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. – Москва: Воениздат, – 1960; Лудшувейт, Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны. 1914-1918 гг. – Москва: Изд. МГУ, – 1966; Пипия, Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. – Москва: Наука, – 1978.

⁹ Həsənov, C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). – Bakı: Azər nəşr, – 1993.

¹⁰ Həsənlı, C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920). – Bakı: “Garisma” MMC, – 2009; Həsənlı, C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov. – Bakı: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, – 2013.

¹¹ Nəsibzadə, N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). – Bakı: Ay-Ulduz, – 1996.

¹² Musayev, İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). – Bakı: Bakı Universiteti, – 1996.

türk qoşunlarının Azərbaycana dəvət edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır. Bununla belə, müəllif 1918-ci ilin yayında türk qoşunlarının Naxçıvana daxil olmasını və şəhərdə Osmanlı bayraqlarının dalğalanmağa başlamasını sadəcə “qardaşlıq yardımı” kimi şərh edir və bu zaman artıq “Naxçıvanın Türkiyənin bir əyaləti olduğu” fikri ilə razılaşmır.

M.Süleymanovun əsərləri¹³ Osmanlı imperiyasının Azərbaycan siyasətində hərbi amili öyrənmək baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan hərəkətini araşdıran müəllif türk qoşunlarının Azərbaycana yeridilməsinin zəruriliyini əsaslandırır və Bakının azad edilməsi əməliyyatını, həmçinin Azərbaycan milli ordusunun təşkili prosesini işıqlandırır.

M.Qasimovun əsərlərində¹⁴ Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti və Azərbaycanla bağlı planları şərh olunur. Lakin müəllifin “Brest-Litovsk müqaviləsinin Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında imzalanan Batum müqavilələrinə zidd olmaması”, “Osmanlı dövlətinin Azərbaycanın istiqlaliyyətinin müttəfiqləri tərəfindən tanınacağı barədə öz üzərinə təəhhüdlər götürməsi” kimi iddiaları ilə razılaşmaq olmaz.

Müəlliflər kollektivi tərəfindən yazılan 7 cildlik Azərbaycan tarixinin 5-ci cildində¹⁵, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu” əsərində¹⁶ və “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası”nda¹⁷ Birinci dünya müharibəsinin son illərində Cənubi Qafqazda gedən hərbi-siyasi proseslər və bu proseslərə

¹³ Süleymanov, M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 1999; Süleymanov, M. Nuru paşa (sənədli öçerklər). – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 1999.

¹⁴ Qasimov, M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər): [3 hissədə]. – Bakı: Qanun, – h. 1. – 2000; Qasimov, M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər): [3 hissədə]. – Bakı: Adiloğlu, – h. 2. – 2001.

¹⁵ Azərbaycan tarixi: [7 cildə]. V cild (1900-1920-ci illər). – Bakı: Elm, – 2001.

¹⁶ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu / edit. M.Rıhtım, M.Süleymanov. – Bakı: Nurlar, – 2008.

¹⁷ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: [2 cildə]. – Bakı: Lider, – c. 1 – 2004; – c. 2. – 2005.

münasibətdə Osmanlı imperiyasının siyasəti, Qafqaz İslam Ordusunun təşkili və onun Azərbaycan hərəkəti ilə bağlı diqqəti cəlb edən bir çox maraqlı fakt və mülahizələr yer almışdır.

R.Hətəmovun tədqiqatı¹⁸ 1917-1918-ci illərdə Almaniya və Osmanlı dövlətləri arasında Cənubi Qafqazda gedən rəqabəti və iki müttəfiq arasındakı münasibətlərdə Azərbaycan məsələsinin oynadığı rolu öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bakı neftinin Almaniya üçün dünya müharibəsində qələbəni təmin edə biləcək amilə çevrildiyini vurğulayan müəllif haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, Cənubi Qafqazda alman-türk qarşıdurmasının əsas hədəfi Azərbaycan idi.

A.İsgəndərlinin əsəri¹⁹ tədqiq etdiyimiz mövzu baxımından diqqəti cəlb edir. Əsərdə 1917-ci ilin Fevral inqilabından sonra Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr, daşnak-bolşevik birləşmələri tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilmiş soyqırım cinayətləri, Qafqaz İslam Ordusunun Bakı hərəkəti və Azərbaycan xalqını daşnak-bolşevik birləşmələrinin əlindən xilas etməsi kimi məsələlər təhlil edilmişdir.

Tədqiq etdiyimiz problem baxımından Y.Mahmudovun əsəri²⁰ mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif Batum konfransında erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ətrafında gedən danışıqları şərh edir və ermənilərin İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının onlara verilməsi müqabilində üzərlərinə götürdükleri öhdəlikləri yerinə yetirmədiklərini vurğulayır.

İ.Hacıyevin əsərləri²¹ Naxçıvan bölgəsinin Azərbaycanın dövlətçilik tarixindəki yerini və rolunu öyrənmək baxımından qiymətli tədqiqatlardır. Müəllif tədqiq etdiyimiz dövrdə Naxçıvan bölgəsində gedən hərbi-siyasi prosesləri, ermənilərin Naxçıvana qarşı

¹⁸ Hətəmov, R.Q. Almaniya-Osmanlı münasibətlərində Azərbaycan amili (1917-1918-ci illər): / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2005.

¹⁹ İsgəndərli, A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012.

²⁰ Mahmudov, Y. Azərbaycan xalqının İrəvan və ətrafındakı torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır. – Bakı: Turxan, – 2015.

²¹ Hacıyev, İ. Naxçıvan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində. – Bakı: Elm, – 2018; Hacıyev, İ. Araz-Türk Cümhuriyyəti. – Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, – 2021.

ərazi iddialarını və silahlı müdaxilələrini ətraflı işıqlandırır, həmçinin 1918-ci ildə Osmanlı dövlətinin Naxçıvan və bütövlükdə Azərbaycana münasibətdə yeritdiyi siyasəti obyektiv təhlil edir.

Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin, o cümlədən Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqaz siyasəti, Bakı nefti uğrunda gedən mübarizə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Osmanlı imperiyası ilə münasibətləri kimi məsələlərlə bağlı İ.Bağirovanın, A.Balayevin, Ş.Səlimovun, R.Qasımovun və digər müəlliflərin əsərlərində²² də tədqiq etdiyimiz mövzu baxımından maraqlı doğuran fakt və mülahizələr vardır.

Osmanlı imperiyasının Azərbaycan və bütövlükdə Qafqaz siyasətinin ayrı-ayrı aspektləri xarici tarixşünaslıqda da diqqət mərkəzində olmuşdur. Tədqiq etdiyimiz dövrün Türkiyə tarixşünaslığı zənginliyi ilə seçilir. Türkiyədə çap olunmuş diqqəti cəlb edən fundamental əsərlər içərisində A.N.Kurat, Ş.S.Aydemir, Y.H.Bayur, N.Yüceer, S.Kılıç, İ.E.Atnur, E.Şahin, M.Çolak və digər müəlliflərin əsərlərində²³ Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasının Azərbaycan siyasəti və Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin ayrı-

²² Багирова, И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917). – Баку: Елм, – 1997; Балаев, А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918. – Баку: ЭЛМ, – 1998; Сəlimov, Ş. Cümhuriyyət dövründə beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan nefti məsələsi. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2004; Qasımov, R.Y. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Osmanlı münasibətləri (Osmanlı mənbələri əsasında). – Bakı: Mütərcim, – 2018.

²³ Kurat, A.N. Türkiye ve Rusya. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, – 1990; Aydemir, Ş.S. Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa: [3 Ciltte]. – İstanbul: Remzi Kitapevi, – C. 3. – 1985; Bayur, Y.H. Türk İnkılabı Tarihi: [3 Ciltte]. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, – C. 3. K. 1-4. – 1991; Yüceer, N. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı. – Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, – 1996; Kılıç, S. Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu. – İstanbul: Ülke Kitapları, – 1998; Atnur, İ.E. Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921). – Ankara: Türk Tarih Kurumu, – 2001; Şahin, E. Türkiye ve Maveray-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918). – Ankara: Türk Tarih Kurumu, – 2002; Çolak, M. Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918). – Ankara: Türk Tarih Kurumu, – 2006.

ayrı aspektləri ilə bağlı bir çox maraqlı fakt və mülahizələrə rast gəlmək mümkündür.

Tədqiq etdiyimiz problemlə bağlı Qərb tarixşünaslığında nəşr olunmuş əsərlər də mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Problemin tədqiqi zamanı Qərb tarixçilərindən F.Kazımzadə, R.Hovannisian, T.Svyatoçovski, U.Bihl və digər müəlliflərin əsərləri²⁴ də nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqat işinin mənbə bazasının əsas hissəsini Azərbaycan və Türkiyə arxivlərində saxlanılan sənədlər təşkil edir. Mövzunun tədqiqi zamanı Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində (ARDA), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivində (ARPIİİSSA), Türkiyə Cümhuriyyəti Cümhurbaşkanlığı Dövlət Arxivləri Başkanlığı Osmanlı Arxivində (BOA) və Türkiyə Cümhuriyyəti Genelkurmay Əsgəri Tarix və Strateji Etüd Dairə Başkanlığı Arxivində (ATASE) saxlanılan sənəd və materiallardan geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasının Şimali Azərbaycan siyasətidir. Tədqiqat işinin əsas predmeti kimi Birinci dünya müharibəsi illərində Qafqazda və beynəlxalq aləmdə cərəyan edən hadisə və proseslərin fonunda Osmanlı imperiyasının Şimali Azərbaycana münasibətdə yeritdiyi siyasət, apardığı hərbi, diplomatik mübarizə və Türkiyə ilə Azərbaycan arasında siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni sahələrdəki münasibətlər tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasının Qafqaz siyasətində Azərbaycanın yerini və oynadığı rolu, İstanbul hökumətinin Azərbaycanla bağlı planları və bu planları reallaşdırmaq üçün həyata keçirdiyi hərbi-

²⁴ Kazemzadeh, F. The Struggle for Transcaucasia (1917-1921). – New-York: Philosophical Library, – 1951; Hovannisian, R.G. Armenia on the Road to Independence 1918. – Los Angeles: Berkeley, – 1967; Swietochowski, T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920. – İstanbul: Bağlam Yayınları, – 1988; Bihl, W. Die Kaukasus Politik der Mittelmächte. – Wien-Köln-Graz: Böhlau Verlag, – Teil 1. – 1975; Bihl, W. Die Kaukasus Politik der Mittelmächte. – Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, – Teil 2. – 1992.

siyasi tədbirləri və Türkiyə ilə Azərbaycan arasında siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni sahələrdə qurulan münasibətləri kompleks şəkildə araşdırmaq tədqiqatın əsas məqsədidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün konkret olaraq qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

– Birinci dünya müharibəsi ərafəsində və müharibənin ilk dövründə Osmanlı imperiyasının müharibə hədəflərinin və Cənubi Qafqazla bağlı planlarının araşdırılması, bu planların meydana gəlməsinə təsir göstərən amillərin və İstanbul hökumətinin Qafqaz siyasətində Azərbaycanın yerinin və rolunun müəyyən edilməsi;

– Dünya müharibəsinin ilk illərində Qafqazda müsəlman dövləti yaradılması ideyası və Osmanlı imperiyasının bu ideyaya münasibətdə siyasətinin öyrənilməsi;

– Osmanlı imperiyasının Qafqaz müsəlmanlarını Rusiyaya qarşı üsyana qaldırmaq siyasəti və bütövlükdə müharibə illərində azərbaycanlıların Osmanlı ordusuna verdiyi dəstəyin tədqiq olunması;

– Osmanlı imperiyasının Qafqaz və bütövlükdə Rusiya müsəlmanlarının müqəddəratı ilə bağlı Avropada apardığı siyasətin və bu məqsədlə həyata keçirdiyi təbliğat fəaliyyətlərinin araşdırılması və təhlil edilməsi;

– Rusiyada baş vermiş inqilabi hadisələrin təsiri ilə Azərbaycanda ölkənin gələcək taleyi ilə bağlı yaranan siyasi cərəyanların, onların məqsəd və məramlarının və bu cərəyanların Osmanlı hərbi-siyasi dairələri ilə əlaqələrinin araşdırılması;

– Brest-Litovsk sülh konfransı dövründə Osmanlı imperiyasının Qafqaz siyasəti və Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyinə nail olmaq cəhdlərinin tədqiqi və bu məsələnin Osmanlı-Cənubi Qafqaz münasibətləri kontekstində təhlili;

– Trabzon və Batum konfransları dövründə Osmanlı hökumətinin Qafqaz siyasətinin və bu siyasətdə Azərbaycanın yeri və rolunun aydınlaşdırılması;

– İrəvan bölgəsində erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ilə bağlı Batum konfransı çərçivəsində aparılan Osmanlı-erməni-Azərbaycan danışıqlarının araşdırılması;

– Batum konfransının Osmanlı imperiyası və Qafqaz respublikaları üçün yekun nəticələrinin öyrənilməsi, bu nəticələrin təhlili;

– Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni sahələrdə qurulan münasibətlərin tədqiqi və bu sahələrdə olan problemlərin öyrənilməsi;

– 1918-ci ilin yayında Azərbaycan hökumətinin Bakını azad etmək uğrunda apardığı mübarizənin Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri və Bakı nefti uğrunda gedən beynəlxalq mübarizə fonunda araşdırılması;

– Qafqaz respublikaları arasında yaranan ərazi-sərhəd problemlərinin tədqiqi və bu məsələyə münasibətdə Osmanlı hökumətinin yeritdiyi siyasətin öyrənilməsi;

– Osmanlı imperiyasının Qafqazın beynəlxalq vəziyyətinin aydınlaşdırılması və Azərbaycanın istiqlaliyyətini Almaniya, Rusiya və İngiltərəyə tanıtdırmaq uğrunda apardığı mübarizəsinin tədqiq və təhlil edilməsi;

– Mudros barışığının Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri və bütövlükdə Azərbaycan üçün doğurduğu nəticələrin araşdırılması;

– Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasının Qafqaza münasibətdə yeritdiyi siyasətin Azərbaycan üçün ümumi yekunlarının müəyyən və təhlil edilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın metodoloji əsasını obyektivlik, tarixi hadisə və proseslərə kompleks yanaşma, tarixilik və sistemlilik prinsipləri təşkil edir. Tədqiqatın aparılmasında struktur-funksional təhlil, tarixi-genetik, tarixi alternativlik prinsiplərinə istinad edilmiş, müqayisəli-tənqidi təhlilin aparılmasına üstünlük verilmişdir. Tarixi hadisə və proseslərə yanaşmada rəğbət və ya nifrət deyil, fakt və hadisələrə obyektiv, qayğıkeş münasibət prinsipi əsas götürülmüş, onların arasındakı əlaqələr və ziddiyyətlər aşkara çıxarılmış və hadisələrin əsl mahiyyəti açılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

1. Birinci dünya müharibəsində Türkcülük və Turançılıq ideologiyası Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətinin və bölgə ilə bağlı planlarının əsasını təşkil edirdi. Qafqaz, İran və Türküstandakı türk-

müsəlmanları öz bayrağı altında birləşdirmək Osmanlı dövlətinin əsas məqsədlərindən biri idi.

2. Osmanlı hökuməti müharibənin əvvəllərində Qafqazla bağlı planlarını gerçəkləşdirmək üçün müəyyən taktiki mülahizələrlə erməni və gürcülərə muxtariyyət vəd etsə də, Qafqaz müsəlmanlarına belə vədlər vermir, onları Turan imperiyasının tərkibinə daxil etməyi planlaşdırırdı. Lakin Sarıqamış fəlakətindən sonra Osmanlı hökuməti Qafqazın gələcək statusuna münasibətdə özünün planlarında strateji dəyişiklik etməyə məcbur olub, bölgədə müsəlman və gürcü dövlətlərinin yaradılması layihələrini təsdiq etdi.

3. Osmanlı hökuməti Qafqazda və bütövlükdə Rusiyada yaşayan türk-müsəlmanların azadlıq mübarizəsini Türkiyənin bayrağı altında birləşdirmək, bu ideya ilə bağlı ictimai-siyasi dairələrə təsir göstərmək və siyasi zəmin yaratmaq üçün Avropada təbliğat fəaliyyətlərinə böyük əhəmiyyət verirdi. 1915-ci ilin noyabrında Avropaya göndərilən Qafqaz və Türk-tatar heyətlərinin əsas missiyası bu ideyaya Mərkəz dövlətlərinin dəstəyini təmin etmək idi.

4. Dünya müharibəsinin əvvəllərində Osmanlı dövləti Qafqaz müsəlmanlarını Rusiyaya qarşı üsyana qaldırmaq üçün bütün vasitələrlə çalışırdı. Ənvər paşanın planına görə, Sarıqamış hərəkatı ilə paralel olaraq Qafqaz müsəlmanlarının qaldıracağı üsyanlarla Rusiya Qafqazdan tamamilə çıxarılmalı və Osmanlı dövləti bölgəyə hakim olmalı idi.

5. Birinci dünya müharibəsi illərində Qafqaz müsəlmanlarından təşkil edilən könüllü taburlar Osmanlı ordusu ilə çiyin-çiyənə vuruşdular, həmçinin azərbaycanlılar türk ordusunun qələbəsini təmin etmək üçün Osmanlı xüsusi xidmət orqanlarına bir çox xidmətlər göstərdilər.

6. Osmanlı dövləti Brest-Litovsk sülh konfransında “Qafqaz müsəlmanlarının öz gələcəklərini özləri müəyyən etməsi və onların siyasi müstəqilliklərinin tanınması” məsələsini gündəliyə çıxardı. Lakin bu layihə nəinki Rusiya, heç İstanbul hökumətinin müttəfiqləri tərəfindən dəstəklənmədi.

7. Brest-Litovsk sülh konfransı və ondan sonrakı dövrdə Osmanlı dövləti Qafqazda Türkiyə ilə Rusiya arasında bufer rolunu

oynayacaq bir dövlətin mövcudluğu qəbul edirdi, lakin bu dövləti Qafqazda sayca azlıq təşkil edən gürcü və ermənilərin müsəlmanlar üzərində hakim rol oynadıqları Cənubi Qafqaz Komissarlığı və Cənubi Qafqaz Seymi təmsalında deyil, bölgə əhalininin əksəriyyətini təşkil edən türk-müsəlmanların gürcü və ermənilər üzərində hakim mövqeyə malik olduqları bir “İslam dövləti” kimi görmək istəyirdi.

8. Osmanlı hökumətinin planlarına görə, Şimali Qafqaz da Cənubi Qafqaz Seyminə daxil edilməli və bununla Seymdə müsəlman çoxluğu və müsəlmanların gürcü və ermənilər üzərində üstünlüyü təmin edilməli və Türkiyə bu dövləti öz himayəsinə götürməli idi. Osmanlı sultanı bütün Türkiyənin və Qafqazın sultanı elan edilməli, Qafqaz konfederasiyasına daxil olan millətlərə özünüidarə hüququ verilməli idi.

9. Trabzon və Batum konfranslarında Osmanlı və Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətləri arasında aparılan ümumi danışıqlar sadəcə protokol səciyyəsi daşımış, bütün əsas məsələlər türk heyəti ilə Cənubi Qafqaz heyətinin azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələri arasında ayrı-ayrılıqda keçirilmiş gizli və qapalı görüşlərdə müzakirə və həll edilmişdir.

10. 1918-ci ilin əvvəllərindən etibarən ölkədə tüğyan edən anarxiyanın və türk-müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən soyqırım aktlarının qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycanı təmsil edən, demək olar ki, bütün siyasi qüvvələr birmənalı olaraq Osmanlı hərbi yardımının ölkəyə təmin edilməsinə çalışırdılar. Lakin Osmanlı yardımının xarakterinə və ölkənin gələcəyinə münasibətdə milli qüvvələr ilhaqçılar və istiqlalçılar olmaqla iki cərəyana bölünmüşdülər.

11. 1918-ci ilin yazında Azərbaycandan ölkənin Türkiyəyə ilhaq edilməsi ilə bağlı Osmanlı hökumətinə göndərilən ilhaqnamələr İstanbul hökuməti tərəfindən təşkil edilmiş siyasi aksiyalar idi və bu aksiyaların əsasında İstanbul hökumətinin turançı siyasəti dayanırdı.

12. Osmanlı hökumətində Azərbaycanın Türkiyəyə ilhaq edilməsi və ya Osmanlı dövlətinin himayəsində müstəqil olması ilə bağlı fikir ayrılığı var idi. Beynəlxalq şərait Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsi üçün əlverişli olmadığından İstanbul

hökuməti Azərbaycanda özünün himayəsi altında müstəqil bir cümhuriyyətin təşkil edilməsi, ilhaqın isə bir qədər sonraya saxlanılmasına qərar verdi.

13. Cənubi Qafqaz Seymi dağılan zaman Osmanlı hakim dairələrinin əksəriyyəti Cənubi Qafqazda iki dövlətin – gürcü və müsəlman dövlətlərinin yaradılması mövqeyindən çıxış edir, bölgədə üçüncü dövlətin – erməni dövlətinin yaradılmasının əleyhinə idilər. Lakin gürcü və Azərbaycan nümayəndələrinin təkidli mövqeyi qarşısında İstanbul hökuməti bir sıra öhdəliklər qarşılığında Osmanlı dövlətinin yeni sərhədləri ilə Göyçə gölü arasında erməni dövlətinin yaradılmasına razılıq verdi.

14. Osmanlı dövləti Batum konfransında irəli sürdüyü bütün tələblərini Qafqaz respublikalarına qəbul etdirdi. Azərbaycan da böyük ərazi itkilərinə məruz qaldı. Batum müqavilələri ilə Osmanlı dövləti Qafqaz respublikalarını de-fakto səviyyəsində tanıdı və bu respublikaların ərazisində hərbi və iqtisadi fəaliyyət sərbəstliyi əldə etdi. Batum müqavilələri ilə Azərbaycana Osmanlı hərbi yardımının təmin edilməsi üçün hüquqi baza da yaradıldı. Batum konfransının Azərbaycan üçün ən böyük itkisi tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan bölgəsində erməni dövlətinin yaradılması oldu.

15. İstanbul hökuməti Türkiyə ilə Qafqaz respublikaları arasında Batum müqavilələri ilə təsbit edilən münasibətlərə müvəqqəti bir hal kimi baxırdı və Qafqazın beynəlxalq vəziyyətini aydınlaşdırandan, yəni onun Rusiyadan ayrılmasının Almaniya və Rusiya tərəfindən tanınmasına nail olduqdan sonra Gürcüstan xaricində bütün Qafqazı ilhaq etməyi planlaşdırırdı. İstanbul hökumətinin mətnini özü tərtib etdiyi Batum müqavilələrini ratifikasiya etməməsinin əsasında da bu amil dayanırdı. Qafqazın beynəlxalq vəziyyəti aydınlaşmadan dünya müharibəsinin Osmanlı-Almaniya blokunun məğlubiyyəti ilə sona çatması Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsinə imkan vermədi.

16. İstanbul hökuməti ilhaqa qədərki aralıq müddətdə də Azərbaycanın müstəqilliyinə formal səciyyə verməyə, Azərbaycan hökumətini tam olaraq öz nəzarətinə götürməyə və hətta bu hökuməti

özü formalaşdırmağa çalışırdı. 1918-ci ilin iyununda Gəncədə baş verən siyasi böhranın mahiyyətində bu amil dayanırdı.

17. Cümhuriyyət yarandıqdan sonra Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni sahələrdə qarşılıqlı əlaqələr təşəkkül taparaq dövlətlərarası münasibətlərin mühüm aspektinə çevrildilər.

18. Osmanlı hökumətini Azərbaycana ordu yeritməyə sövq edən həm də Bakı nefti idi. Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın Türkiyə, Rusiya, Almaniya və İngiltərə arasında Bakı nefti uğrunda gedən gərgin mübarizə Türkiyə və Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatdı. Dünya müharibəsindəki məğlubiyyət Osmanlı hökumətinin Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazla bağlı planlarını həyata keçirməyə imkan verməsə də, Azərbaycan hökuməti Osmanlı-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı sahəsində qarşısına qoyduğu məqsədləri təmin edə bildi.

19. 1918-ci ilin iyun-sentyabr aylarında İstanbul hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyinin Almaniya və Rusiya tərəfindən tanınmasına nail olmaq üçün gərgin diplomatik mübarizə apardı. Osmanlı dövləti Almaniya Bakı nefti ilə bağlı bir sıra iqtisadi güzəştlər verərək, Bakının Azərbaycana aid olmasını, Qafqazda Türkiyəyə fəaliyyət sərbəstliyi verilməsini və Osmanlı dövləti tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına Almaniyanın heç bir etiraz etməməsini Berlin hökumətinə qəbul etdirə bildi. Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması ilə bağlı aparılan türk-rus danışıqlarında isə müvəffəqiyyət əldə etmək mümkün olmadı.

20. Dünya müharibəsindəki məğlubiyyət ərəfəsində Osmanlı hökuməti Azərbaycanda ingilislərə müəyyən iqtisadi güzəştlər vermək və Azərbaycanı bolşevizmə qarşı Antanta ilə ittifaqa cəlb etməklə onun müstəqilliyinin İngiltərə tərəfindən tanınmasına nail olmağa çalışdı. Bu cəhdlər Ənvər paşanın gələcək planları – Azərbaycana gəlib, buradan Türkiyənin milli azadlıq hərəkatına başlamaq niyyətləri ilə bağlı idi, lakin uğursuzluqla nəticələndi.

21. 1918-ci ildə Qafqaz xalqları öz milli müstəqilliklərinə qovuşsalar da, tarixin onlara verdiyi bu fürsətdən maksimum şəkildə yararlanma bilmədilər. Qafqaz respublikaları, xüsusilə də Ermənistanla

qonşu respublikalar arasında mövcud ərazi-sərhəd mübahisələri Qafqaz xalqlarının həmrəyliyi ideyasının gerçəkləşməsi yolunda ən böyük maneə oldu. Osmanlı dövlətinin, eyni zamanda Azərbaycan hökumətinin Gürcüstan və Ermənistanla Azərbaycan arasında olan ərazi-sərhəd mübahisələrini danışıqlar yolu ilə həll etmək üçün göstərdiyi bütün təşəbbüslər nəticəsiz qaldı.

22. Osmanlı dövlətinin dünya müharibəsində məğlub olması onun Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazla bağlı planlarını da iflasa uğratdı. Bu məğlubiyyət Osmanlı dövlətini fəlakətə sürükləməklə yanaşı, onun Qafqazda əsas dayağı olan Azərbaycanı da Mudros barışığının subyektinə çevirdi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiyada tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq “Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasının Azərbaycan siyasəti” problemi kompleks şəkildə ayrıca tədqiqat işi kimi elmi-nəzəri cəhətdən ətraflı tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı Azərbaycan və Osmanlı ilkin arxiv sənədləri araşdırılmış, tarixşünaslığın nailiyyətləri də öyrənilərək geniş təhlil edilmiş və aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

– Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibənin ilk dövründə Osmanlı imperiyasının Qafqazla bağlı planları araşdırılmış, bu planların meydana gəlməsinə təsir göstərən amillər öyrənilmiş və İstanbul hökumətinin Qafqaz siyasətində Azərbaycanın yeri və rolu müəyyən edilmişdir;

– Dünya müharibəsinin əvvəllərində Qafqazın gələcək statusu ilə bağlı ortaya atılan layihələr, o cümlədən bölgədə müsəlman dövləti yaradılması layihəsi öyrənilmiş, Türkiyə və Almanıyanın bu layihə ilə bağlı mövqeyi və siyasəti təhlil edilmişdir;

– Dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasının Qafqaz müsəlmanlarının yardımından faydalanmaq cəhdləri və onları Rusiyaya qarşı üsyana qaldırmaq siyasəti öyrənilmiş, əldə edilən nəticələrdə mühüm rol oynayan amillər müəyyən edilmişdir;

– Osmanlı hökumətinin Rusiya imperiyası ərazisində yaşayan türk-müsəlman xalqlarının, o cümlədən Qafqaz müsəlmanlarının milli azadlıq mübarizələrini Türkiyə bayrağı altında birləşdirmək

cəhdləri və bu məqsədlə Avropada apardığı siyasət tədqiq edilmiş, bu siyasətin mahiyyəti aydınlaşdırılmışdır;

– Rusiyadakı inqilabi hadisələrin Qafqaza gətirdiyi fəlakətlər qarşısında Azərbaycanın ictimai-siyasi qüvvələrinin ölkəyə Osmanlı hərbi yardımını təmin etmək istiqamətində gördüyü işlər öyrənilmiş, Osmanlı yardımına münasibətdə yaranan siyasi cərəyanlar, onların məqsəd və məramları və İstanbul hökuməti ilə əlaqələri tədqiq və təhlil edilmişdir;

– 1917-ci ilin sonlarından Osmanlı imperiyasının Qafqaz siyasətində baş vermiş strateji dəyişikliklər və onlara təsir göstərən amillər öyrənilmiş, İstanbul hökumətinin Qafqaza münasibətdə yeritdiyi siyasətin mahiyyəti, məqsəd və məramı aydınlaşdırılmış, bu siyasətin Brest-Litovsk sülh konfransında, eyni zamanda Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz hökuməti arasındakı münasibətlərdə təzahürü və onun nəticələri tədqiq edilmişdir;

– Trabzon və Batum konfranslarında Osmanlı heyəti ilə Cənubi Qafqaz heyəti, o cümlədən bu heyətin azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələri arasında aparılan açıq və gizli müzakirələr öyrənilmiş və cərəyan edən hadisə və proseslərin əsl mahiyyəti üzə çıxarılmışdır;

– Batum konfransının gedişində müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması ideyası və Osmanlı hökumətində bu ideyaya münasibətdə yaranan fikir ayrılıqları, onların doğurduğu nəticələr tədqiq edilmiş, bu fikir ayrılıqlarının səbəbləri və mahiyyəti öyrənilmiş və təhlil edilmişdir;

– İrəvanın ermənilərə verilməsi və İrəvan bölgəsində erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ilə bağlı Batum konfransı çərçivəsində aparılan Osmanlı-erməni-Azərbaycan danışıqlarının təfərrüatları üzə çıxarılmış, araşdırılmış və geniş təhlillər aparılmışdır;

– Osmanlı imperiyası ilə Qafqaz respublikaları arasında imzalanan Batum müqavilələrinin bütün maddələri ayrı-ayrılıqda təhlil edilmiş, müqayisələr və ümumiləşdirmələr aparılmış, adı çəkilən müqavilələrin Türkiyə və Qafqaz respublikaları üçün doğurduğu yekun nəticələr müəyyən edilmişdir;

– Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni sahələrdə qurulan münasibətlər öyrənilmiş, bu münasibətlərdə tərəflərin maraq və mənafeləri aydınlaşdırılmış və təhlil edilmişdir;

– 1918-ci ilin yayında Azərbaycan hökumətinin Bakını azad etmək uğrunda apardığı mübarizə Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri və neft uğrunda gedən beynəlxalq mübarizə fonunda araşdırılmış, Bakı nefti ətrafında gedən beynəlxalq sövdələşmələr tədqiqata cəlb edilərək təhlil edilmişdir;

– Müstəqilliyin elanından sonra Qafqaz respublikaları arasında meydana çıxan ərazi-sərhəd problemləri, 1918-ci ilin yayında İstanbul konfransına gedən Qafqaz heyətlərinin irəli sürdükləri qarşılıqlı ərazi iddiaları, bu məsələ ətrafında gedən diplomatik çəkişmələr və bütün bunlara münasibətdə Osmanlı hökumətinin yeritdiyi siyasət araşdırılmış və təhlil edilmişdir;

– Osmanlı hökumətinin Qafqazın beynəlxalq vəziyyətinin aydınlaşdırılması və Azərbaycanın müstəqilliyinin Almaniya, Rusiya və İngiltərə tərəfindən tanınması uğrunda apardığı diplomatik-siyasi mübarizə tədqiq və təhlil edilmişdir;

– Mudros barışığının Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri və bütövlükdə Qafqaz üçün doğurduğu ümumi nəticələr şərh edilmişdir.

– Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasının Qafqaza münasibətdə yeritdiyi siyasətin Azərbaycan üçün ümumi yekunları müəyyən edilmiş, ümumiləşdirmələr və təhlillər aparılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işində toplanmış çoxsaylı arxiv sənədləri, dövrü mətbuat materialları, memuar və elmi ədəbiyyat, əldə edilmiş yekun elmi nəticələr və irəli sürülmüş təkliflər problemə yeni yanaşma prizmasından böyük elmi maraq kəsb edir. Təqdim olunan tədqiqat işi Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin və bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət kursunun müəyyən edilməsi və aparılmasında, Ermənistanın və bir sıra digər ölkələrin tarixşünaslığının və ideoloji mərkəzlərinin Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasının Azərbaycan siyasəti və Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri ilə bağlı uydurduqları yalan və iftiraların ifşa edilməsində, ermənilərin Azərbaycana qarşı

ərəzi iddialarının dəf edilməsində mühüm rol oynaya bilər. Bununla yanaşı, tədqiqat işi Birinci dünya müharibəsi dövrü Türkiyə, Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan tarixi ilə bağlı ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında istifadə oluna bilər. Dissertasiya həmçinin, dərs vəsaitlərinin tərtib edilməsində, mühazirə və xüsusi kursların hazırlanmasında, tələbələrin kurs və buraxılış, magistr və doktorantların dissertasiya işlərinin yazılmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin məzmununu əhatə edən əsas müddəaları müəllifin Azərbaycanda və Türkiyədə çap olunmuş 2 monoqrafiyasında, nüfuzlu elmi nəşrlərdə çap olunmuş 36 məqaləsində (o cümlədən 16-sı xarici ölkələrdə), habelə beynəlxalq elmi konfranslarda etdiyi 14 məruzəsində (11 konfrans materialı və 3 tezis) öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi” şöbəsi.

Dissertasiyanın ümumi həcmi 526547 işarədən (istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla), o cümlədən “Giriş” hissəsi 54255, I fəsil 86730, II fəsil 150367, III fəsil 95206, IV fəsil 104278, “Nəticə” hissəsi 31574 işarədən ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və elmi əhəmiyyəti əsaslandırılmış, problemin işlənmə dərəcəsi şərh edilmiş, tədqiqatın obyektı və predmeti göstərilmiş, məqsəd və vəzifələr müəyyən edilmişdir. Həmçinin, dissertasiyanın tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı və dissertasiyanın ümumi həcmi göstərilmişdir.

Dissertasiyanın “**Birinci dünya müharibəsinin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının Azərbaycan siyasəti**” adlı birinci fəslə beş

yarımfəsildən ibarətdir. **“Müharibənin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının Qafqaz siyasəti və bu siyasətdə Azərbaycanın yeri”** adlanan birinci yarımfəsildə Türkiyəni dünya müharibəsinə girməyə məcbur edən səbəblər şərh edilmiş, İstanbul hökumətinin Qafqaz siyasətinin formalaşması və bu siyasətdə Azərbaycanın yeri və rolu öyrənilmişdir. Osmanlı imperiyası Almaniya ilə ittifaq bağlamaqla özünün ərazi bütövlüyünü və suverenliyini qorumaq, Ərəbistan yarımadası və Süveyş kanalı bölgələrində mövqelərini möhkəmləndirmək, İslam aləmindəki liderliyini davam etdirmək, habelə dövlətin itirdiyi etibarını yenidən qazanmaq üçün Qafqaz, İran və Türküstandakı türk-müsəlmanları öz bayrağı altında birləşdirməyi düşünürdü.

İstanbuldakı alman səfiri Vangenheym 1914-cü il avqustun 6-da Osmanlı sədrəzəminə “Almaniyanın Türkiyənin Rusiyadakı müsəlmanlarla əlaqə qurması üçün onun Şərqi sərhədlərinin yenidən müəyyən edilməsinə yardımçı olacağı” təminatını verdi. Dünya müharibəsinin ilk günlərindən etibarən istər İstanbulda, istərsə də Berlində aparılan Almaniya-Osmanlı danışıqlarında almanlar müharibənin zəfərlə başa çatacağı təqdirdə Qafqazın Türkiyəyə veriləcəyini vəd etdilər.²⁵ Bu vəd İstanbul hökumətinin müharibə hədəflərinin və xarici siyasətinin turançılıq üzərində köklənməsində mühüm rol oynadı.

Osmanlı imperiyasının müharibə hədəflərinin Şərqi, ilk növbədə Qafqaza yönəlməsinin nəticəsi idi ki, 1914-cü il noyabrın 11-də İttihad və Tərəqqi cəmiyyəti tərəfindən cəmiyyətin bütün şöbələrinə göndərilən bəyannamə “cihad” fitvasından fərqli olaraq konkret hədəfləri göstərirdi: “Moskva düşməni məhv etmək və Rusiyadakı bütün irqdaşlarımızı içinə alan, onlarla birləşməyimizə imkan verəcək təbii hüdudlarımızı əldə etmək”.²⁶

Osmanlı imperiyasının Qafqaz cəbhəsində Rusiyaya qarşı apardığı hərbi əməliyyatların məqsədi 3 mərhələdən ibarət idi. İlk

²⁵ Berlin Sefâret-i Seniyyesi Ateşemiliteri Cemil Bey'in Bâb-ı Âli Harbiye Nezâreti'ne Telgrafı (Berlin: 3 Ağustos 1914) // ATASE, BDH, Klasör (K.) 243, Dosya (D.) 1009, Fihrist (F.) 7.

²⁶ Jaschke, G. Der Turanismus der Jungturken. Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkrieg // – Leipzig: Die Welt des Islams, – 1941. Band 23, Heft 1/2, p. 12.

mərhələdə Qars, Ərdəhan və Batumun azad edilməsini, ikinci mərhələdə Qafqazın istilasını nəzərdə tutan bu plan üçüncü mərhələdə Orta Asiyaya yönəlməli və beləliklə, “Turan ideyası” gerçəkləşdirilməli idi. Bu planın uğurla həyata keçirilməsi üçün müəyyən taktiki mülahizələrlə gürcü və ermənilərə muxtariyyət vədləri verilsə də, azərbaycanlılara belə vədlər verilmir, Azərbaycanın Turan imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi planlaşdırılırdı.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslə **“Əmiraslan xan Xoyskinin Türkiyə səfəri və Osmanlı himayəsində Qafqaz müsəlman dövləti yaratmaq ideyası”** adlanır. Bu yarımfəsildə Ə.X.Xoyskinin 1915-ci ilin fevralında baş tatan Türkiyə səfəri və onun Osmanlı və Almaniya hərbi və siyasi xadimləri ilə apardığı danışıqlarda irəli sürdüyü “Qafqazda müsəlman dövlətinin qurulması” ideyası ilə bağlı aparılan müzakirələr araşdırılmış və onların nəticələri şərh edilmişdir.

Ə.X.Xoyskinin Türkiyə səfərində əsas məqsədi Qafqazda Osmanlı və Rusiya imperiyalarından asılı olmayan, ancaq Almaniya və Osmanlı imperiyaları ilə hərbi ittifaq müqavilələri olan, bir çox millətlərin daxil olduğu İsveçrə tipli müstəqil bir dövlətin qurulması işinə Almaniya və Türkiyənin razılığını və yardımını almaq idi.²⁷ Bu dövlət Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyaları ilə Terek və Dağıstanı əhatə etməli idi. Qafqazda İsveçrə tipli bir müsəlman dövlətinin qurulması işinə Almaniya və Türkiyənin razılığı olarsa, bunun qarşılığında Qafqaz müsəlmanları Rusiyaya qarşı üsyana qalxacaqdılar.

Sarıqamış fəlakətini yaşamış Ənvər paşa Rusiyaya qarşı aparılan müharibədə Qafqazda yaşayan türk-müsəlmanların, o cümlədən gürcülərin yardımından geniş ölçüdə faydalanmaq üçün Qafqaza və onun gələcək statusuna münasibətdə özünün planlarında strateji dəyişiklik etməyə məcbur oldu. Osmanlı hökuməti Ə.X.Xoyskinin layihəsi əsasında Qafqazda Azərbaycan və Dağıstanı əhatə edəcək bir müsəlman dövlətinin və gürcü mühaciri G.Maçabellinin layihəsi əsasında müstəqil Gürcüstan dövlətinin yaradılmasını qəbul edərək, bu layihələri təsdiq etdi. 1915-ci ilin

²⁷ Erzurum Vəlisi Tahsîn Bey’in Bâb-ı Âli Dâhiliye Nezâreti’ne Telgrafı (Erzurum: 9 Şubat 1915) // BOA, DH.EUM. 2. Şb., Dosya (D.) 5, Gömlek (G.) 41, varak (v.) 4.

sentyabrında İstanbuldakı alman səfiri Vangenheym də Ə.X.Xoyskiyə Qafqazın müstəqil olacağına və gürcü nümayəndəsi G.Maçabelliyə müstəqil gürcü dövlətinin yaradılacağına dair yazılı təminat sənədi verdi.²⁸ Qafqaz müsəlmanları və gürcülər bu təminat qarşılığında Rusiyaya qarşı üsyana qalxmalı və bütün vasitələrlə Rusiyanın müharibədə məğlub olmasına çalışmalı idilər.

Üçüncü yarımfəsildə **“Osmanlı imperiyasının Qafqaz müsəlmanlarını Rusiyaya qarşı üsyana qaldırmaq siyasəti”** araşdırılmış və burada göstərilmişdir ki, Osmanlı xüsusi xidmət orqanı olan “Təşkilat-ı Mahsusa”nın qarşısında duran Qafqazla bağlı əsas məqsəd burada yaşayan türk-müsəlmanları Rusiyaya qarşı ayağa qaldırmaq olmuşdur. Bu məqsədlə 1914-cü il oktyabrın ilk günlərində Qafqaz İxtilal Cəmiyyəti adlı bir təşkilat yaradıldı. Cənubi Qafqazın Qars, Ərdəhan, Yelizavetpol, Bakı və Dağıstan kimi bölgələrində Rusiyaya qarşı üsyanlar və eyni zamanda İranda ruslara qarşı müqavimət hərəkatını təşkil etmək Qafqaz İxtilal Cəmiyyətinin Van şöbəsinin əsas vəzifəsi idi.²⁹

1914-cü il oktyabrın əvvəllərində Osmanlı xüsusi xidmət orqanları tərəfindən mərkəzi hökumətə göndərilən kəşfiyyat məlumatlarında qeyd edilirdi ki, *“Qafqaz müsəlmanları Osmanlı imperiyasına meyllidirlər və müharibə başlayan kimi Rusiya əleyhinə hərəkatə keçməyə qərar vermişlər”*.³⁰ Bu məlumatların yaratdığı təsirlərin nəticəsi idi ki, müharibənin əvvəllərində hərbi nazir Ənvər paşa 3-cü ordu ilə ruslara cəbhədən təzyiq etmək, İrandan və Qara dənizdən sövq olunacaq qüvvələrlə ruslara iki tərəfdən zərbə endirmək və arxalarında “bir işarəni gözləyən” yerli türk-müsəlman xalqı üsyana qaldıraraq Qafqazı istila etmək fikrini irəli sürdü.

Qafqaz müsəlmanlarını Rusiyaya qarşı üsyana qaldırmaq məqsədilə 1914-cü ilin dekabrın 11-də Ənvər paşa Xəlil bəyin

²⁸ Çolak, M. Alman İmperatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçivesinde Kafkasya Politikası, s. 77.

²⁹ Təşkilât-ı Mahsusa Reisi Süleyman Askerî Bey'in Erzurum Vilâyeti'ne Telgrafi (İstanbul: 25 Ekim 1914) // ATASE, BDH, K. 246, D. 1022, F. 1-53.

³⁰ Erzurum Vâli Vekîli Cemal Bey'in Bâb-ı Âlî Dâhiliye Nezâreti'ne Telgrafi (Erzurum: 4-5 Ekim 1914) // BOA, DH.ŞFR, D. 443, G. 26, v. 1.

komandanlığı altında Cənubi Azərbaycana və Qafqaza 13 min nəfərdən ibarət bir ekspedisiya korpusu göndərdi.³¹ Sarıqamış fəlakətindən sonra uğursuzluğa düşər olan Xəlil bəyin ekspedisiya korpusu yenisi ilə əvəz edilsə də, bu korpus 1915-ci il mayın 1-də baş vermiş Dilman döyüşündə ruslara məğlub olub geri çəkilməli oldu və bununla da qarşısında dayanan məqsədə çata bilmədi.

Qafqaz müsəlmanlarını Rusiyaya qarşı üsyana qaldırmaq məsələsi Ə.X.Xoyskinin Türkiyə səfəri zamanı onun Osmanlı və Almaniya hərbi-siyasi dairələri ilə apardığı danışıqlarda da əsas müzakirə mövzusu oldu. 1915-ci ilin sentyabrında Qafqaz müsəlmanlarını Rusiyaya qarşı üsyana qaldırmaq məqsədilə bölgəyə göndərilməsi üçün Ömər Naci, Şoybler-Rixter və Əmiraslan xanın rəhbərliyi ilə ekspedisiya korpusları təşkil edildi. Bu qüvvələr 1915-ci ilin payızından 1916-cı ilin yayınadək İran ərazisində ruslarla bir neçə dəfə toqquşsalar da, rus ordusunun mövqelərini yarıb Şimali Azərbaycana daxil olmağa müvəffəq ola bilmədilər.

Birinci fəslin **“Azərbaycanlıların Osmanlı ordusuna verdiyi dəstək və könüllü taburların qurulması”** adlanan dördüncü yarımfəslində Qafqaz müsəlmanlarının müharibə dövründə Osmanlı ordusuna dəstək və yardımları araşdırılmışdır. Qafqaz müsəlmanlarından kütləvi şəkildə Osmanlı ordusuna qatılma halları əsasən Osmanlı ərazisində yaşayan Qafqaz mühacirlərindən olmuş, Qafqazda yaşayan türk-müsəlmanlardan isə bu prosesə qoşulma dövrün şərtləri daxilində fərdi xarakter daşmışdır.

1914-cü ilin dekabrında Osmanlı ərazilərindəki mühacir Qafqaz müsəlmanlarından ilk könüllü tabur – “Osmancık taburu” quruldu. Yüzbaşı Cəmil bəyin komandalıq etdiyi “Osmancık taburu” 6 bölükdən ibarət idi və taburda ümumilikdə 600-650 könüllü var idi. İraq cəbhəsinə göndərilən bu taburun ilk döyüşü 1915-ci il yanvarın 20-də baş verən “Birinci Rota müharibəsi” adı ilə tanınan döyüş oldu. Bu döyüşdə “Osmancık taburu” böyük qəhrəmanlıq göstərdi və döyüş qalibiyyətlə başa çatdı. 1915-ci il aprelin 12-14-də baş vermiş Şuayibə döyüşü isə “Osmancık taburu”nun son döyüşü oldu.

³¹ Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın Halil Bey'e Telgrafı (Köprüküy: 14 Aralık 1914) // ATASE, BDH, K. 17, D. 83, F. 3.

Döyüşdə ingilislər qələbə qazandılar. Tabur 255 şəhid verdi, 275 nəfər də yaralandı. Artıq hərbi xidmət edə biləcək əsgəri qalmayan tabur ləğv edildi.³²

Birinci dünya müharibəsinin əvvəllərində, hələ Balkan müharibələri dövründə qurulan “Qafqaz könüllü taburu” da İbrahim Cahangirzadə və Bahadır Hüseynzadənin komandanlığı ilə eyni adla yenidən təşkil edildi. Bu tabur ilk öncə Çanaqqala cəbhəsinə göndərildi. Çanaqqala cəbhəsində vəziyyət sabitləşəndən sonra İraq cəbhəsinə göndərilən tabur Kut-ül Amara və Bəsrə cəbhələrində ingilis orduları ilə ən ağır döyüşlərdə iştirak etdi.

1915-ci ilin yanvarında Şeyx Şərafəddinin rəhbərliyi altında Bursada məskunlaşan Qafqaz mühacirlərindən könüllü bir tabur təşkil olunmağa başladı. Qısa müddət ərzində “Dağıstan könüllü taburu” adı altında 4 bölükdən ibarət 300 nəfərlik bir tabur quruldu.³³ Az sonra Şeyx Şamilin nəvəsi Kamil paşa bu taburun komandanı, Şeyx Şərafəddin isə onun müavini təyin edildi. Tabur mart ayında Hələb bölgəsinə göndərildi və buradakı əməliyyatlara qatıldı.

1916-cı ildə Cənubi Azərbaycan ərazisində Əmir Həşmətin rəhbərliyi altında təşkil edilən bir neçə min nəfərdən ibarət könüllü hərbi birlik Urmiya bölgəsində rus ordusu ilə vuruşdu. Ömər Naci də Cənubi Azərbaycan ərazisinə girdikdən sonra buradakı könüllü azərbaycanlılar hesabına öz taburunu 5 min nəfərə qədər gücləndirə bildi. Bunlardan başqa, rus ordusundan könüllü olaraq Osmanlı tərəfə keçən, həmçinin “andlı könüllü” kimi “Təşkilat-ı Mahsusə”yə xidmət edən Qafqaz müsəlmanları da var idi. Qafqaz müsəlmanları mümkün olan bütün vasitələrlə Osmanlı dövlətinə dəstək göstərdilər.

Birinci fəslin **“Osmanlı imperiyasının Qafqaz müsəlmanlarının müqəddəratı ilə bağlı Avropada təbliğat fəaliyyətləri”** adlanan beşinci yarımfəslində Osmanlı hökumətinin Qafqazın gələcək müqəddəratı ilə bağlı Avropaya göndərdiyi

³² Albayrak, M. İrak Cephesinde Gönüllü Kahramanlar – Osmancık Taburu – 19 Ocak 2017. URL: http://www.geliboluyuanlamak.com/732_irak-cephesinde-gonullu-kahramanlar-osmancik-taburu-muzaffer-albayrak.html

³³ Dağıstan Gönüllü Taburu (İstanbul: 25 Nisan 1915) // ATASE, BDH, K. 1830, D. 11, F. 1-1:1-76.

“Qafqaz heyəti”nin fəaliyyəti öyrənilmiş və “Türk-tatar heyəti”nin fəaliyyətinə də toxunulmuşdur. 1915-ci ilin yaz və yayında Almaniya və Avstriya-Macaristan ordularının Şərq cəbhəsində Rusiyanı ağır məğlubiyyətə uğratmaları İstanbul hökumətində belə bir qənaət yaratdı ki, Rusiya artıq məğlubiyyətə doğru gedir, az sonra Qafqazda turançılıq siyasətinin gerçəkləşdirilməsi mümkün olacaqdır. Bunun üçün də Ənvər paşa Qafqazın və bütövlükdə Rusiyanın türk-müsəlmanlar yaşayan digər bölgələrinin gələcək statusu ilə bağlı Avropada təbliğati iş aparmaq və siyasi zəmin yaratmaq məsələsini gündəmə gətirdi.

Ənvər paşa 1915-ci il noyabrın 18-də Fuad paşanın rəhbərliyi ilə Əziz Meker, İsa Kotseki, Georgi Maçabelli, Kamil Tavqridze və Səlim Behbudovdan ibarət bir “Qafqaz heyəti”ni Vyana və Berlinə göndərdi. Bu səfərdə əsas məqsəd Qafqazda Osmanlı imperiyasının himayəsi altında bir neçə muxtar ölkədən ibarət konfederasiyanın yaradılması ideyasının reallaşması üçün Almaniya və Avstriya-Macaristandan dəstək almaq, habelə bu ideya ətrafında Avropada təbliğat aparıb siyasi zəmin yaratmaqdan ibarət idi.³⁴

Vyana və Berlinə gələn “Qafqaz heyəti” Avstriya və Almaniyaadakı Osmanlı səfirləri vasitəsilə hər iki ölkənin rəsmi dairələri ilə görüşdü və Qafqazın gələcək statusu ilə bağlı heyətin arzu və istəklərini bildirdi. Hər iki ölkənin rəsmi dairələri nümayəndə heyətinə Qafqaz xalqlarının Rusiyaya qarşı apardıqları mübarizəni dəstəklədiklərini və müstəqil bir Qafqaz dövlətinin yaradılmasının tərəfdarı olduqlarını bildirdilər.

“Qafqaz heyəti” ilə eyni vaxtda Avropaya yola salınan “Türk-tatar heyəti”ndə Əli bəy Hüseynzadə də iştirak etsə də, o, bu heyətdə Azərbaycanı deyil, Krımı təmsil edirdi. “Türk-tatar heyəti” Türkünstan, Kazan və Krımın istiqlaliyyəti ideyasına Mərkəz dövlətlərinin, xüsusilə də Almaniyanın dəstəyini təmin etməli idi.³⁵

³⁴ Bâb-1 Âli Harbiye Nezâreti'nin Berlin, Vyana Sefâret-i Seniyyesi'ne Telgrafi (İstanbul: 18 Kasım 1915) // ATASE, BDH, K. 1854, D. 120, F. 1-27.

³⁵ Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın Budapeşte Başşehbenderliği'ne, Viyana, Berlin Sefâret-i Seniyyesi'ne Telgrafi (İstanbul: 18 Kasım 1915) // ATASE, BDH, K. 268, D. 1105, F. 4, 4-1, 4-2.

Almaniya və Avstriya hökumətləri Rusiyadakı türk-müsəlmanların yardımından faydalanmaqdan ötrü bu heyətlərə Rusiyanı zəiflətmək üçün müsəlman bölgələrinin bəzilərinin ondan ayrılmasını qəbul etdiklərini bildirsələr də, adı çəkilən bölgələrin Osmanlı imperiyasına birləşdirilməsi və ya onun himayəsinə verilməsi ilə bağlı konkret bir vəd vermədilər. Bu səfərlərdə Rusiya imperiyasında yaşayan türk-müsəlmanların ümumi vəziyyəti, onların mədəni və siyasi hüquqları ilə bağlı istək və tələbləri haqqında Avropa ictimai-siyasi dairələrinə ilk dəfə geniş məlumat verilməklə yanaşı, Mərkəz dövlətlərinin bu xalqlar barəsində mövqeyi də öyrənilmiş oldu.

Dissertasiyanın **“Beynəlxalq konfranslar dövründə Osmanlı imperiyasının Azərbaycan siyasəti”** adlanan ikinci fəslə altı yarımfəsildən ibarətdir. **“Cənubi Qafqazdakı mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyətdə türk-müsəlman əhalinin taleyi ilə bağlı cərəyanlar”** adlanan birinci yarımfəsildə göstərilmişdir ki, 1917-ci ilin sonlarından etibarən ölkədə tüğyan edən anarxiyanın və bolşevik-daşnak alyansı tərəfindən türk-müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən soyqırım aktlarının qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycanı təmsil edən demək olar ki, bütün siyasi qüvvələr birmənalı olaraq Osmanlı hərbi yardımının ölkəyə təmin edilməsinə çalışdılar. Fikir ayrılığı yalnız bu yardımın xarakterinə münasibətdə idi. Azərbaycanı təmsil edən ictimai-siyasi qüvvələr Osmanlı yardımının xarakterinə və ölkənin gələcəyinə münasibətdə ilhaqçılar və istiqlalçılar olmaqla iki cərəyana bölünmüşdülər. İllaqçı cərəyanın nümayəndələri Azərbaycanın xilasının yeganə yolunu onun Osmanlı imperiyasına birləşdirilməsində görür, istiqlalçı cərəyan isə belə hesab edirdi ki, Osmanlı imperiyası irqi, milli və dini amillərlə bağlı olduğu Azərbaycan xalqını bolşevik-daşnak təcavüzündən xilas etməli və istiqlalını əldə etməkdə və qorumaqda ona kömək etməlidir. 1918-ci ilin yazında bolşevik-daşnak alyansının müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım aktlarının miqyası genişləni bütü n ölkəni əhatə etdiyi zaman nəinki Azərbaycanı təmsil edən ictimai-siyasi qüvvələr, bütövlükdə xalq kütlələri birmənalı olaraq ölkənin Osmanlı imperiyasına ilhaq edilməsi mövqeyində birləşdilər. Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizə aparan Seymədəki müsəlman fraksiyası

(hətta bu fraksiya içərisində də parçalanma var idi) cüzi bir azlıq kimi təklənmiş vəziyyətdə qaldı.

İlhaqçı cərəyanın nümayəndələri tərəfindən Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrindən ölkənin Türkiyəyə ilhaq edilməsi ilə bağlı Osmanlı hökumətinə göndərilən ilhaqnamələr məhz elə İstanbul hökumətinin özü tərəfindən təşkil edilmişdi və bu aksiyaların əsasında İstanbul hökumətinin turançı siyasəti dayanırdı. İstanbul hökumətinin özündə də Azərbaycanın Osmanlı imperiyasına ilhaq edilməsi və ya Osmanlı imperiyasının himayəsində müstəqil olması ilə bağlı fikir ayrılığı var idi. Ənvər paşanın direktivləri əsasında təşkilatlandırılan ilhaqçı cərəyanın nümayəndələri Batum konfransı dövründə Seymin müsəlman fraksiyasına, bir qədər sonra Azərbaycan Milli Şurasına etimadsızlıq nümayiş etdirdilər də, beynəlxalq şərait Azərbaycanın Osmanlı imperiyasına ilhaq edilməsi üçün əlverişli olmadığından İstanbul hökuməti Azərbaycanda özünün himayəsi altında müstəqil bir cümhuriyyətin təşkil edilməsi, ilhaqın isə bir qədər sonraya saxlanılmasına qərar verdi.³⁶ Bu qərar Azərbaycanın taleyi məsələsində ilhaqçılarla istiqlalçılar arasında gedən mübarizənin birinci mərhələsinin sonuncuların qələbəsi ilə nəticələnməsi demək idi. Bu mübarizənin ikinci mərhələsi 1918-ci ilin iyun böhranı zamanı, üçüncü mərhələsi isə Bakı azad edilən zaman baş verdi. İyun böhranı zamanı paritet əsaslarla yeni hökumət təşkil etmək şərti ilə istiqlalçılarla ilhaqçılar arasında kompromis əldə edildi. Bakının azad edilməsindən sonra isə dünya müharibəsinin gedişində baş verən dəyişikliklər Azərbaycanın Osmanlı imperiyasına ilhaq edilməsinə imkan vermədi.

İkinci fəslin **“Brest-Litovsk sülh konfransı dövründə Osmanlı imperiyasının Qafqaz siyasəti”** adlanan ikinci yarım fəslində adı çəkilən konfrans dövründə İstanbul hökumətinin Qafqaza münasibətdə yeritdiyi siyasət araşdırılmışdır.

Brest-Litovsk sülh konfransının ilk üç mərhələsində İstanbul hökuməti rus işğalı altında olan Şərqi Anadolu vilayətlərinin və 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsinin yekunlarına görə Rusiyaya

³⁶ Batum'da Heyet-i Murahhasa-ı Osmâniye Reîsi Halil Bey'in Sadrazam Talat Paşa'ya Telqramı (Batum: 28 Mayıs 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2371, G. 6, v. 88-89.

verməyə məcbur olduğu Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin boşaldılıb Osmanlı imperiyasına geri qaytarılmasını Sovet Rusiyasına qəbul etdirməyə çalışırdı. Bu tələblər Osmanlı imperiyasının müttəfiqləri tərəfindən qəbul edilib ruslara veriləcək ultimatumuna salındıqdan sonra konfransın son mərhələsində (28 fevral-3 mart 1918-ci il) İstanbul hökuməti yeni tələblə çıxış edərək Qafqaz müsəlmanlarının müqəddəratı məsələsini gündəliyə çıxartdı. 1918-ci il fevralın 27-də İstanbuldan Brest-Litovskdakı Osmanlı nümayəndəsi Hakkı paşaya göndərilən təlimatda Qafqazla bağlı aşağıdakı tələblərin qəbul etdirilməsi istənilirdi:

1. Qafqaz daxilində mövcud millətlərin öz müqəddəratlarını müstəqil təyin etməsi və heç bir halda daxili işlərinə müdaxilə edilməyəcəyinin təəhhüd olunması;

2. Rusiya daxilində təşəkkül edəcək digər müsəlman hökumətlərin də müqəddəratlarını təyində sərbəst olmalarının qəbul olunması.³⁷

Osmanlı hökuməti konfransın son gününə qədər Qafqazın istiqlalı ilə bağlı tələbində israr etsə də, onun bu tələbi həm Almaniya və Avstriya-Macaristan tərəfindən dəstəklənmir, həm də almanlar bu tələbdən intina edilməsini təkidlə İstanbul hökumətindən tələb edirdilər. Buna görə də Osmanlı hökuməti mövcud şərtlər daxilində Qafqazla bağlı tələbin reallaşmasının qeyri-mümkünlüyü qənaətinə gəldi və martın 3-də bu tələbindən əl çəkdi.

Bəhs edilən dövrdə Osmanlı hökuməti bir tərəfdən Brest-Litovsk sülh konfransında Qafqazın müqəddəratı məsələsini Rusiyaya qəbul etdirməyə çalışmaqla yanaşı, digər tərəfdən də Rusiyanın Qafqaza hakim olmasının qarşısını almaq məqsədilə faktiki mövcud olan Cənubi Qafqaz hökuməti ilə əlaqələr qurmaq, onun “müstəqilliyi”ni tanımaq və Brestdə müttəfiq dövlətlərə və Rusiyaya da tanıtılmağa çalışdı.³⁸ Lakin Tiflis hökuməti Osmanlı hökumətinin təkliflərini rədd etdi.

³⁷ Bâb-ı Âlî Hâriciye Nezâreti'nin Brest Litovsk'ta Berlin Sefiri Hakkî Paşa'ya Şifresi (İstanbul: 27 Şubat 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2296, G. 1, v. 61-62.

³⁸ Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın Üçüncü Ordu Kumandanı Vehib Paşa'ya Telgramı (İstanbul: 12 Ocak 1918) // ATASE, BDH, K. 340, D. 1366, F. 1-48.

Qafqazda Türkiyə ilə Rusiya arasında bufer rolunu oynayacaq bir dövlətin mövcudluğu İstanbul hökumətinin maraqlarına uyğun idi. Lakin İstanbul hökuməti bu dövləti Qafqazda sayca azlıq təşkil edən gürcü və ermənilərin müsəlmanlar üzərində hakim rol oynadıqları Cənubi Qafqaz Komissarlığı təmsalında deyil, bölgə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən türk-müsəlmanların gürcü və ermənilər üzərində hakim mövqeyə malik olduqları bir “İslam dövləti” kimi görmək istəyirdi.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəslə **“Trabzon konfransı və Osmanlı-Azərbaycan müzakirələri”** adlanır. Bu yarımfəsildə Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz Seymi arasında keçirilən Trabzon konfransı (14 mart-14 aprel 1918) araşdırılmış, konfrans çərçivəsində keçirilən gizli görüşlərə xüsusi diqqət ayrılmışdır.

Trabzon konfransı dövründə Osmanlı hökumətinin Cənubi Qafqaz Seyminə münasibətdə yeritdiyi siyasət ondan ibarət idi ki, o, ilk növbədə Seymi Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan etməyə sövq edir, Brest-Litovsk müqaviləsinin Cənubi Qafqazla bağlı müddəalarını ona qəbul etdirmək istəyir, bununla paralel olaraq Şimali Qafqazı da bu quruma daxil edib, Qafqaz Seymində və hökumətində müsəlman çoxluğunu və müsəlmanların gürcü və ermənilər üzərində üstünlüyünü təmin etməyə və bu dövləti öz himayəsinə götürməyə çalışırdı.

Cənubi Qafqaz Seyminin bir tərəfdən özünü faktiki olaraq mövcud olmayan “Rusiya Respublikası”nın bir hissəsi hesab edib müstəqilliyini elan etmək istəməməsi, digər tərəfdən də bolşevik hakimiyyətini qəbul etməməsi və onun imzaladığı Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərini yerinə yetirməkdən imtina etməsi Trabzon konfransını uğursuzluqla nəticələndirdi.³⁹ Seym Osmanlı hökumətinin Brest-Litovsk müqaviləsi ilə bağlı tələbləri qarşısına silahla çıxsa da, məqsədinə nail ola bilmədi. Osmanlı hökuməti Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini müharibə yolu ilə əldə etdi. Müharibədə məğlub olan Seym Türkiyənin tələblərini qəbul etməyə məcbur olub 1918-ci il aprelin 22-də Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan etdi və Brest

³⁹ Trabzon Konferansı İctimâ-ı Umûmî Protokolü (Trabzon: 1/14 Mart - 22 Mart / 5 Nisan 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2371, G. 7, v. 47-69.

müqaviləsini qəbul etdiyini bəyan etdi. Lakin bu gecikmiş addım Batum konfransında İstanbul hökumətinin mövqeyinin sərtləşməsinə gətirib çıxardı ki, nəticədə Türkiyənin diktəsi ilə elan edilən Cənubi Qafqaz Respublikası elə onun tələbləri qarşısında da vahid bir mövqeyə gələ bilməyib dağıldı.

Trabzon konfransında Osmanlı və Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətləri arasında aparılan ümumi danışıqlar sadəcə protokol səciyyəsi daşmış, bütün əsas məsələlər türk heyəti ilə Cənubi Qafqaz heyətinin azərbaycanlı və gürcü nümayəndələri arasında ayrı-ayrılıqda keçirilmiş gizli görüşlərdə müzakirə və həll edilmişdir. Bu gizli görüşlərdə aparılan müzakirələr və qəbul edilmiş qərarlar göstərir ki, Cənubi Qafqaz heyətində təmsil olunan hər üç millətin nümayəndələri təmsil etdiyi millətin mənafeyini qorumaq üçün digər millətlərin mənafeyini tapdalaşmışlar.

Trabzon konfransı çərçivəsində Azərbaycan nümayəndələri ilə keçirilən gizli görüşlər Osmanlı heyətinin informasiya təminatında çox mühüm rol oynadı və onun fəaliyyətinə çeviklik gətirdi. Bu görüşlər eyni zamanda, Azərbaycana Osmanlı hərbi yardımının gəlişini tezləşdirdi.

İkinci fəslin **“Batum konfransı və müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşkili”** adlanan dördüncü yarım fəslində Batum konfransı çərçivəsində aparılan danışıqlar öyrənilmiş və Cənubi Qafqaz Respublikasının süqutuna və bölgədə müstəqil dövlətlərin yaranmasına gətirən siyasi proseslər şərh edilmişdir.

Batum konfransının may ayının 11-də keçirilən ilk və son ümumi iclasında Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Mentəşə Türkiyənin tələblərinin yer aldığı müqavilə layihəsini Cənubi Qafqaz heyətinə təqdim etdi. Bu müqavilə layihəsində Brest-Litovsk müqaviləsinin müəyyən etdiyi sərhədlərdən əlavə Türkiyə hərbi əməliyyatlar meydanında verdiyi qurbanların əvəzi olaraq bir sıra yeni ərazilər və imtiyazlar tələb edirdi. Bu tələblərə Tiflis quberniyasının Axıska və Axalkələk qəzaları, İrəvan quberniyasının Aleksandropol və Sürməli qəzaları, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsi, İrəvan qəzasının Kəmərlı, Uluxanlı və Vedibasər bölgələri, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla

Naxçıvan qəzası, habelə Qars-Aleksandropol-Eçmiədzin-Naxçıvan-Culfa dəmir yolu daxil idi. Bundan əlavə, İngiltərəyə qarşı müharibə davam etdiyi müddətdə Türkiyəyə Cənubi Qafqazın bütün dəmir yol şəbəkəsindən istifadə etmək hüququ verilməli, eyni zamanda Osmanlı hökuməti tələb etdiyi təqdirdə Tiflis hökuməti Bakı limanındakı müəssisələrlə Xəzər dənizindəki Qafqaz hökumətinə aid nəqliyyat vasitələrini Osmanlı imperiyasının sərəncamına verməli idi.⁴⁰

Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti Xəlil bəyin təqdim etdiyi müqavilə layihəsi ilə tanış olduqdan sonra nümayəndə heyətində, həmçinin Seymədə onsuz da mövcud olan fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər daha da dərinləşməyə başladı. Bu da öz növbəsində, Cənubi Qafqaz heyətində təmsil olunan azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələrinin ayrı-ayrılıqda Türkiyə və Almaniyaya ilə danışıqlar aparmasına gətirib çıxardı.

Türk tələbləri qarşısında Almaniya sığınan gürcülər almanların tövsiyəsi ilə artıq may ayının 20-də Gürcüstanın müstəqilliyini elan etmək haqqında qəti qərara gəldilər. Bu zaman Osmanlı hökuməti Batumdakı türk heyətinə “Cənubi Qafqaz Seyminin dağılacağı təqdirdə gürcü və müsəlmanlarla ayrı-ayrılıqda dostluq müqavilələrinin imzalanması” təlimatını verdi.⁴¹ Mayın 26-da gürcülərin Seymədən çıxması ilə Cənubi Qafqaz Respublikası dağıldı. Elə həmin gün Gürcüstanın, mayın 28-də Azərbaycanın, mayın 30-da da Ermənistanın müstəqilliyi elan edildi.

Cənubi Qafqazdakı hərbi-siyasi vəziyyətdən doğan şərtlər, eyni zamanda Almaniyanın pozuculuq fəaliyyəti Osmanlı hökumətinin Cənubi Qafqaz Respublikasını müsəlmanların gürcü və ermənilər üzərində hakim mövqeyə sahib olduğu, Rusiya və Türkiyə arasında bufer rolunu oynayan və sonuncu ilə sıx ittifaqda və onun təsiri altında olan bir dövlətə çevirmək planlarını gerçəkləşdirməyə imkan vermədi. Belə olan halda, Osmanlı hökuməti Cənubi Qafqaz

⁴⁰ Üçüncü Ordu Kumandanı Vehib Paşa'nın Batum'da Birinci Murahhas Halil Bey'e Müracaatı (Batum: 10 Mayıs 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2399, G. 1, v. 1-2.

⁴¹ Sadrazam Talat Paşa'nın Batum'da Heyet-i Murahhasa-ı Osmâniye Reîsi Halil Bey'e Telgramı (İstanbul: 25 Mayıs 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2372, G. 3, v. 75.

federasiyasının dağılmasını uyğun bildi və Gürcüstan xaricində bütün Qafqazı birləşdirib Osmanlı imperiyasının himayəsi altında və onunla sıx ittifaqda olacaq bir müsəlman dövləti yaratmaq xəttini götürdü. Lakin bu xətt Osmanlı hökumətinin siyasi qanadının mövqeyi idi. Hökumətin hərbi qanadı isə, Qafqazın Osmanlı imperiyası ilə əlaqələrinin xarakteri məsələsində himayə və ittifaq kimi formulları məqbul hesab etmir, bölgənin Türkiyəyə ilhaq edilməsi mövqeyindən çıxış edirdi. Bu fikir ayrılıqları sonralar da bir çox problemlərə yol açdı.

İkinci fəslin **“Azərbaycan ərazisində erməni dövlətinin yaradılması və İrəvan məsələsi”** adlanan beşinci yarımfəslində Batum konfransı çərçivəsində erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ilə bağlı aparılan müzakirələr işıqlandırılmışdır.

Cənubi Qafqaz Seyminin süqutunun labüdlüyü ortaya çıxan zaman Batum konfransında əsas müzakirə mövzularından biri də erməni dövlətinin yaradılması məsələsi idi. Tələt və Ənvər paşalar erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməmək mövqeyindən çıxış etsələr də, Xəlil bəy və konfransdakı gürcü və Azərbaycan nümayəndələri erməni dövlətinin yaradılmasının vacibliyi mövqeyində israr edirdilər.

Mayın 20-də Xəlil bəy M.H.Hacinski və M.Ə.Rəsulzadə ilə keçirdiyi görüşdə “Azərbaycanın ermənilərə bir qədər ərazi ayırmasını” tövsiyə etdi.⁴² Ertəsi gün Azərbaycan və erməni nümayəndələri arasında keçirilən görüşdə belə bir razılıq əldə edildi ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, konkret olaraq Qarabağa olan iddialarından imtina edirlər, bunun qarşılığında Azərbaycan tərəfi Cənubi Qafqazda “Aleksandropol quberniyası” hüdüdlərində xüsusi erməni kantonunun təşkilinə razılışır.⁴³

Tələt və Ənvər paşaların “müstəqil gürcü dövləti yaradıldığı təqdirdə Qafqazın digər qismində müsəlman dövləti yaratmaq və ermənilərə dövlət yaratmağa imkan verməmək, ermənilərin yaşadığı

⁴² Batum'da Heyet-i Murahhasa-ı Osmâniye Reisi Halil Bey'in Sadrazam Talat Paşa'ya Telqramı (Batum: 20 Mayıs 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2398, G. 5, v. 91.

⁴³ Авалов, З. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки. – Париж: Navarre, – 1924, с. 57.

əraziləri müsəlmanlarla gürcülər arasında bölüşdürmək” təklifi isə həm gürcülər, həm azərbaycanlılar və həm də Xəlil bəyin özü tərəfindən qəbul edilmədi. Xəlil bəy və Azərbaycan nümayəndələri Aleksandropol mərkəz olmaqla erməni dövlətinin yaradılmasına çalışdılar, lakin Osmanlı sədrəzəmi İrəvan mərkəz olmaqla erməni kantonunun yaradılmasına qərar verdi.⁴⁴

Osmanlı, Azərbaycan və erməni nümayəndələri arasında aparılan ikitərəfli və üçtərəfli danışıqların yekununda İrəvanın güzəştə gedilməsi və İrəvan bölgəsində erməni dövlətinin yaradılması müqabilində erməni tərəfi öz üzərinə aşağıdakı öhdəlikləri götürdü: 1) Ermənilər türk-müsəlmanlara qarşı düşmənçiliyi aradan qaldırmalı, erməni hərbi hissələrini Bakıdan çıxartmalı və Şaumyanla əlaqəyə girib Bakıdakı müsəlman əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməli idilər; 2) Azərbaycan qəzalarında erməni silahlı birləşmələri tərəfindən müsəlmanlara qarşı həyata keçirilməkdə olan kütləvi qırğınlar dayandırılmalı idi; 3) Ermənistan hökuməti İrəvanda və yeni yaradılan erməni dövlətinin digər ərazilərində qalan müsəlmanların sərbəst dini ibadət, mədəniyyət, siyasi və ana dilində təhsil almaq hüquqlarını təmin etməli idi; 4) Ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, konkret olaraq Qarabağa olan ərazi iddialarından imtina etməli idilər.⁴⁵

Azərbaycan Milli Şurasının 29 may 1918-ci il tarixli iclasında İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi ilə bağlı yekun qərar qəbul edildi. Bu iclasda Milli Şuranın 44 nəfər üzvündən yalnız 20 nəfəri iştirak etdiyindən məlum qərarı qəbul etməyə kvorum yox idi.⁴⁶ Bununla belə, İrəvan məsələsi Batumda həll edilmişdi. Milli Şura sadəcə hüquqi prosedurları tamamlamaq məqsədi ilə bu qərarı rəsmiləşdirdi.

⁴⁴ Sadrazam Talat Paşa'nın Batum'da Heyet-i Murahhasa-ı Osmâniye Reisi Halil Bey'e Telqramı (İstanbul: 23 Mayıs 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2372, G. 3, v. 69.

⁴⁵ Qafarov, V.V. Batum konfransında Ermənistanın təşəkkülü və İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi (11 may – 4 iyun 1918) // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2019. № 1, – s. 88.

⁴⁶ Протокол № 3 заседания Мусульманского Национального Совета (Тифлис: 29 мая 1918 года) // ARDA, Fond № 970, siyahı № 1, iş № 1, vərəq – 51.

Batum konfransında əldə edilən razılaşmalara görə, yeni yaradılan erməni dövləti Osmanlı imperiyasının yeni sərhədləri ilə Göyçə gölü arasında 9000 km² ərazini əhatə etməli idi. Mayın 30-da Batumda bu məsələdə yekun razılıq əldə edildikdən və bu barədə Tiflisə – erməni Milli Şurasına məlumat verildikdən sonra, elə həmin gün erməni Milli Şurası bəyannamə ilə çıxış edərək, Ermənistanın müstəqilliyini elan etdi. Batum konfransındakı erməni nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Xatisyanın ifadəsi ilə desək, *“Türkiyə, Ermənistanın dünyaya gəlməsində əbəlik (mamaçalıq – V.Q.) vəzifəsini ifa etdi”*.⁴⁷

İkinci fəslin **“Batum müqavilələri”** adlanan altıncı yarımfəslində Osmanlı imperiyası ilə Qafqaz respublikaları arasında imzalanan Batum müqavilələri araşdırılmış və təhlil edilmişdir.

Cənubi Qafqaz Respublikasının dağılmasından sonra da Osmanlı hökuməti Batum konfransına təqdim etdiyi tələblərindən geri çəkilmədi və bu tələblərini yeni yaranan respublikalara ayrı-ayrılıqda qəbul etdirdi. Osmanlı imperiyası Batum konfransı çərçivəsində Qafqaz respublikaları ilə ümumilikdə 21 müqavilə və saziş imzaladı. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları Brest-Litovsk sülhünün Qafqaza aid maddələrini qəbul edib Qars, Ərdəhan və Batumun Osmanlı imperiyasına keçdiyini təsdiq etməklə bərabər, Tiflis quberniyasının Abastuman və Askueri istisna olmaqla, Axıska və Axalkələk qəzalarının, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasının qəza mərkəzi də daxil qərb hissəsinin, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsinin, Sürməli qəzasının tamamilə, İrəvan qəzasının Kəmərli, Uluxanlı və Vedibasar bölgələrinin, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsinin və Naxçıvan qəzasının (Ordubad istisna olmaqla) Türkiyəyə keçdiyini təsdiq etdilər.⁴⁸ Müqavilə mətnlərinin hazırlandığı zaman Osmanlı heyət rəhbəri tərəflər arasında dostluq münasibətlərinin başlanğıcı olmaq etibarilə Türkiyənin irəli sürdüyü ərazi tələblərindən hər üç Cənubi

⁴⁷ Azərbaycan-Ermənistan Hudüd Meselesi // Haftalık Gazete. – 1334, 4 Temmuz. – s. 7.

⁴⁸ Saltanat-ı Seniyye-i Osmâniye ile Azərbaycan Hükûmet-i Cumhûriyesi Beyninde Mün’akid Muhâdenet Muâhedenâmesi (Batum: 4 Haziran 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2373, G. 4, v. 3.

Qafqaz respublikasının lehinə kiçik ərazi güzəştlərinə getdi. Nəticədə, Axıska qəzasının Abastuman və Askueri ərazisi gürcülərə, Aleksandropol qəzasının Ağbulaq, Hamamlı, Hanvalı və Qarakilsə kimi şərq əraziləri ilə yanaşı, eyniadlı qəzanın cənubunda yerləşən Alagöz dağı, Eçmiədzin qəzasının Əlikoçan ərazisi və İrəvan qəzasının Yuxarı Qarabağlar ərazisi ermənilərə, Naxçıvan qəzasının Aliçin ərazisi isə azərbaycanlılara güzəştə gedildi. Osmanlı imperiyası Batum müqavilələrinə görə ümumilikdə 45500 km² əraziyə yiyələndi. Bu ərazinin 25500 km²-ni Brest-Litovsk sülhünə görə Osmanlı imperiyasına keçən Qars, Ərdəhan və Batum vilayətləri, yerdə qalan 20000 km²-ni isə Batum müqavilələrinə görə yeni əldə edilən ərazilər təşkil edirdi.

Osmanlı imperiyası yeni yaranan Qafqaz respublikaları ilə Batum müqavilələrini imzalamaqla onların müstəqilliklərini de-fakto tanıdı. Qafqaz respublikaları Batum müqavilələri ilə beynəlxalq birliyin subyektinə çevrildilər. Batum müqavilələri ilə Osmanlı imperiyası Qafqaz respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda geniş fəaliyyət sərbəstliyi və müstəsna imtiyazlar əldə etdi.

Batum müqavilələri ilə Azərbaycana Osmanlı hərbi yardımının təmin edilməsi üçün hüquqi əsaslar yaradılmış oldu. Azərbaycan nümayəndələri Osmanlı hərbi yardımını ölkəyə təmin etməklə Azərbaycan xalqının fiziki məhvini qarşısını aldılar, eyni zamanda Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığını qoruyub saxlamağa nail oldular.

Dissertasiyanın “**Osmanlı-Azərbaycan siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı**” adlanan üçüncü fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir. “**Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında siyasi münasibətlər**” adlanan birinci yarım fəsildə iki ölkə arasındakı siyasi münasibətlər araşdırılmış və bu münasibətlərin xarakterində olan problemlərə diqqət ayrılmışdır.

İstanbul hökuməti Türkiyə ilə Qafqaz respublikaları arasında Batum müqavilələri ilə təsbit edilən münasibətlərə müvəqqəti bir hal kimi baxırdı və Qafqazın beynəlxalq vəziyyətini aydınlaşdırandan, yəni onun Rusiyadan ayrılmasının Almaniyə və Rusiya tərəfindən tanınmasına nail olduqdan sonra Gürcüstan xaricində bütün Qafqazı ilhaq etməyi planlaşdırırdı. İstanbul hökumətinin mətnini özü tərtib

etdiyi Batum müqavilələrini ratifikasiya etməməsinin əsasında da bu amil dayanırdı.

İstanbul hökumətinin mövqeyinə görə, ilhaqa qədərki aralıq müddətdə də Azərbaycanın müstəqilliyi formal səciyyə daşımalı, Azərbaycan hökuməti tam olaraq Osmanlı imperiyasının nəzarətində olmalı və hətta bu hökuməti türklər özləri formalaşdırmalı və onun fəaliyyət istiqamətini müəyyən etməli idilər.⁴⁹ Azərbaycan hökumətinin Osmanlı imperiyasının himayəsində formal müstəqilliyi qəbul etməməsi və ölkənin istiqlaliyyəti və suverenliyi məsələsində öz prinsipial mövqeyində israr etməsi 1918-ci ilin iyun böhranı ilə nəticələndi. Azərbaycan Milli Şurası İstanbul hökumətinin təsiri altında olan bölgələrdəki milli komitələrin simasında ümumxalq etimadsızlıq mühitinə düşməmək üçün güzəştə getdi və istiqlalçı və ilhaqçılardan paritet əsaslarla hökumət təşkil edib özünü buraxmaqla böhranı aradan qaldırdı.

Sonrakı dövrdə də Azərbaycan hökuməti ilə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı arasında yaşanan problemlərin kökündə Nuru paşanın ölkənin daxili işlərinə kobud müdaxilələri və buna qarşı hökumətin sərt mövqe nümayiş etdirməsi dayanırdı. Bu məsələ ilə bağlı baş nazir F.X.Xoyski bu zaman İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi 23 avqust 1918-ci il tarixli məktubun şifrəli qisminə yazırdı: *“Türkiyə ilə münasibətləri qəti və birdəfəlik olaraq yoluna qoymaq lazımdır. Nuru paşanın siyasəti bizim daxili işlərimizə getdikcə daha çox qarışmağa yönəlmişdir. İstanbulun siyasətini ehtiyatla öyrənmək və istiqlalımızın qorunması üçün lazımi tədbirləri görmək lazımdır”*.⁵⁰ Ölkədə ikihakimiyyətliliyin yaranmasını dövlət suverenliyi üçün ciddi təhlükə kimi qiymətləndirən Azərbaycan hökuməti bu məsələ ilə bağlı İstanbuldakı heyətin fəaliyyətinin səmərəsizliyini gördükdə, 1918-ci il avqustun 20-də Ə.Topçubaşovu fəvqəladə səfir olaraq İstanbula göndərmək haqqında qərar qəbul etdi. Ə.Topçubaşov 1918-ci ilin sentyabr ayının

⁴⁹ Batum'da Heyet-i Murahhasa-ı Osmâniye Reisi Halil Bey'in Sadrazam Talat Paşa'ya Telqramı (Batum: 6 Haziran 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2398, G. 5, v. 170.

⁵⁰ Письмо Фатали Хана Хойского Мамед Эмин Расулзаде (Гянджа: 23 августа 1918 года) // ARPIİSSA, Fond № 277, siyahı № 2, iş № 7, vərəq – 22a.

sonlarında İstanbula gəldi. Lakin artıq bu zaman Türkiyə məğlubiyyət ərəfəsindəki böhran çərçivəsində olduğundan Osmanlı-Azərbaycan siyasi münasibətlərinin xarakterini aydınlaşdırmağa ehtiyac qalmadı.

Qafqazın beynəlxalq vəziyyəti aydınlaşmadan dünya müharibəsinin Osmanlı-Almaniya blokunun məğlubiyyəti ilə sona çatması Azərbaycanın və bütövlükdə Qafqazın Türkiyəyə ilhaq edilməsinə imkan vermədi.

Üçüncü fəslin **“Osmanlı-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı və Azərbaycan milli ordusunun yaradılması”** adlanan ikinci yarımfəslində iki ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq məsələləri və bu sahədə mövcud problemlər tədqiq edilmişdir. Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında hərbi sahədə edilən əməkdaşlıq iki ölkə arasında münasibətlərin əsas sütununu təşkil edirdi. Batum müqavilələri hələ imzalanmadan, 1 iyun 1918-ci il tarixində konfransdakı Azərbaycan nümayəndələri mətni hazır olan bu müqaviləyə istinad edərək Osmanlı hökumətinə müraciət edib hərbi yardım istədilər.⁵¹ Osmanlı hökuməti elə həmin gün bu müraciətə müsbət cavab verdi. Bununla da, türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsi üçün hüquqi əsas yaradılmış oldu.

Nuru paşa Azərbaycanın müstəqilliyi hələ elan edilmədən, mayın 25-də Gəncəyə daxil olub, burada öz qərargahını qurmuşdu. 1918-ci il 9-12 iyun tarixlərində 7733 nəfərdən (225 müharib, 105 qeyri-müharib olmaqla 330 zabit və 5277 müharib, 2126 qeyri-müharib olmaqla 7403 əsgər) ibarət Osmanlı 5-ci Qafqaz diviziyası⁵², 6-11 iyul tarixlərində 15-ci diviziyanın 2540 nəfərdən (hamısı müharib olmaqla 65 zabit və 2475 əsgər) ibarət 38-ci alayı⁵³,

⁵¹ Azərbaycan Şûrâ-yı Millîsi Rəisi Mehmed Emîn Resûlzadə'nin Osmânlı Heyət-i Murahhasası Rəisi Halil Bey'e Müracaatı (Batumi: 1 Haziran 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2398, G. 7, v. 63.

⁵² Beşinci Kafkas Fırkası Kıtâatının 15.7.34 Tarihine Mahsuben Tanzim Edilen Muhtasar Kuvve-i Umûmiye Cetveli (Şamahı: 22 Temmuz 1918) // ATASE, BDH, K. 3827, D. 38, F. 144-1.

⁵³ Dokuzuncu Ordu Kumandanı Mirliva Şevki Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı'na Şifre Telgramı (Kars: 6 Temmuz 1918) // ATASE, BDH, K. 3827, D. 38, F. 45.

8-13 avqust tarixlərində 36-cı diviziyanın 1200 müharib əsgər və zabitdən ibarət 107-ci alayı⁵⁴, 29 avqust-7 sentyabr tarixlərində 5732 nəfərdən (hamısı müharib olmaqla 191 zabit, 5541 əsgər) ibarət 15-ci diviziya⁵⁵ (15-ci diviziyanın 56-cı alayı və 36-cı diviziyanın 106-cı alayı) Azərbaycana yeridildi. 1918-ci ilin iyun ayının əvvəllərindən etibarən Azərbaycana yeridilən Osmanlı nizami qoşunlarının ümumi sayı 17205 nəfər idi, onlardan 586 nəfəri zabit, 16619 nəfəri isə əsgər idi.

1918-ci ilin 22 iyun tarixində Azərbaycan Cümhuriyyətinin müharibə cəbhəsində olan nizami hərbi qüvvələrinin ümumi sayı cəmi 860 nəfərdən (30 müharib, 4 qeyri-müharib olmaqla 34 zabit və 727 müharib, 99 qeyri-müharib olmaqla 826 əsgər) ibarət idi. Onlardan da 152 nəfərini (1 müharib zabit, 143 müharib əsgər, 8 qeyri-müharib əsgər) Osmanlı əsirləri piyada bölüyü təşkil edirdi.⁵⁶

Azərbaycan hökumətinin Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı ilə birgə həyata keçirdiyi hərbi xidmətə çağırış və səfərbərlik işləri nəticəsində Azərbaycan nizami hərbi qüvvələrinin sayı 1918-ci ilin sentyabrında 6500-7000 nəfərə çatdırıldı. Osmanlı-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı nəticəsində 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı azad edildi və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olundu.

1918-ci ilin iyul ayında Osmanlı hökuməti həm faktiki, həm də hüquqi cəhətdən Azərbaycan ordusunu özünün komandanlığı altına almaq və öz nəzarətində saxlamaq işinə xüsusi diqqət ayırmağa başladı. Bu məqsədlə 1918-ci ilin iyul ayının əvvəllərində İstanbul hökuməti tərəfindən Osmanlı-Azərbaycan hərbi müqavilə layihələri hazırlandı. Osmanlı-Azərbaycan hərbi müqavilə layihələrindən biri 8 maddədən ibarət olub 20 il üçün, digəri isə isə 14 maddədən ibarət olub 90 il üçün nəzərdə tutulmuşdu.⁵⁷ Bu müqavilə layihələrinə görə,

⁵⁴ Türker, Y.R. Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Piyade Tümeni. – Ankara: Genelkurmay Basımevi, – 2006, s. 150.

⁵⁵ Harp Ceridesi (4.9.34) // ATASE, BDH, K. 3822, D. H-1, F. 1-3.

⁵⁶ Türker, Y.R. Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Piyade Tümeni, Ek 5, s. 241.

⁵⁷ Osmânlı-Azerbaycan Mukâvele-i Askeriye Layihəsi (İstanbul: 11 Temmuz 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2373, G. 2, v. 138; v. 135.

Osmanlı hökuməti Azərbaycan ordusunun təşkili işini öz üzərinə götürür və və lazımı anda Azərbaycan ordusunu öz sərəncamına almaq hüququ qazanırdı, lakin Osmanlı tərəfi Azərbaycana yardım edib-etməməkdə sərbəst qalır və hər hansı bir təəhhüd altına girmirdi. Bundan başqa, Osmanlı hökuməti Azərbaycan ordusuna ali nəzarəti və lazımı anda Osmanlı ordusunun Azərbaycana yeridilməsi hüququnu da təmin etmiş olurdu. Bu da öz növbəsində, faktiki olaraq Azərbaycan ordusunun tam olaraq Osmanlı hökumətinin sərəncamına verilməsi və onun maraqlarına tabe etdirilməsi demək idi.

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının Azərbaycan ordusuna münasibətdə həyata keçirdiyi siyasət və atdığı addımlar adı çəkilən müqavilə layihələrinin müddəalarını reallaşdırmaqdan başqa bir şey deyildi. Nuru paşanın Azərbaycan korpusunun ləğv olunması haqqında 1918-ci il 13 avqust tarixli əmri əslində Azərbaycan korpusunun nisbi müstəqilliyinin aradan qaldırılması zərurətindən irəli gəlirdi. Bu korpusun müstəqilliyi növbəti mərhələdə Osmanlı hərbi komandanlığının Azərbaycanla bağlı planlarının həyata keçirilməsinə mane ola bilərdi. Eyni zamanda, bu qüvvələrdən Osmanlı imperiyasının turançı siyasəti üçün Azərbaycanın hüdudlarından kənarında həyata keçiriləcək əməliyyatlarda da istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Bütün bunlara baxmayaraq, Dünya müharibəsindəki məğlubiyyət Osmanlı hökumətinin Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazla bağlı planlarını həyata keçirməyə imkan verməsə də, Azərbaycan hökuməti Osmanlı-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı sahəsində qarşısına qoyduğu məqsədləri təmin edə bildi.

Üçüncü fəslin **“Osmanlı-Azərbaycan iqtisadi əməkdaşlığı”** adlanan üçüncü yarımfəslində iki ölkə arasında iqtisadi münasibətlər araşdırılmışdır. Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında iqtisadi əlaqələrin əsasını və hüquqi bazasını iki ölkə arasında 1918-ci il iyunun 4-də imzalanmış Batum müqavilələri təşkil edirdi. Osmanlı-Azərbaycan 1 nömrəli əlavə müqaviləsinə görə, dünya müharibəsinin sonunadək Azərbaycanda istehsal olunan kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının, o cümlədən neftin daxili ehtiyacdən artıq olan hissəsi Türkiyə ilə mübadilə edilməli idi.

Batum müqavilələri ilə Osmanlı imperiyası hərbi-strateji sahələrdə olduğu kimi, iqtisadi sahədə də Azərbaycanda fəaliyyət sərbəstliyi əldə etdi. Müharibənin davam etdiyi müddətdə Azərbaycan iqtisadiyyatı bir növ Osmanlı imperiyasının hərbi sifarişlərinə xidmət etməklə onun əlavəsinə çevrilmiş olurdu.

1918-ci il iyulun 14-də imzalanan Osmanlı-Azərbaycan müqavilələrinə görə, Azərbaycan dəmir yollarının işlədilməsi beş il müddətinə Osmanlı imperiyasının sərəncamına verilir, Azərbaycan hökuməti Türkiyəni ehtiyac duyduğu neft və neft məhsulları ilə təmin etməyi öz üzərinə götürür və bu öhdəliyin hansı müddətə qədər davam edəcəyi göstərilirdi.⁵⁸ 1918-ci il iyulun 14-də imzalanan neft müqaviləsi 4 iyun əlavə müqaviləsi kimi müvəqqəti olmayıb, müddətsiz idi və Azərbaycan hökumətinə Osmanlı imperiyasının möhtac olduğu nefti vermək məcburiyyətini ehtiva edirdi.

1918-ci il sentyabrın 16-da İstanbulda imzalanan Osmanlı-Azərbaycan ticarət müqaviləsinə görə, Azərbaycan Türkiyəyə 2 milyon lirə dəyərində kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulu satmalı, İstanbul hökuməti Azərbaycana illik 5 faizlə qabaqcadan 500 min Osmanlı lirəsi avans verməli idi.⁵⁹ Bakının azad edilməsindən sonra Azərbaycandan Türkiyəyə 2 milyon lirə dəyəridən də çox mal ixrac edilsə də, vəd edilən 500 min lirə avansdan cəmi 25 min lirə Azərbaycan tərəfinə verildi.⁶⁰

Üçüncü fəslin **“Osmanlı-Azərbaycan mədəni-maarif əməkdaşlığı”** adlanan dördüncü yarım fəslində iki ölkə arasında maarif və mədəniyyət sahələrindəki münasibətlər araşdırılmışdır. Maarif sahəsində Osmanlı-Azərbaycan əməkdaşlığı əsasən Azərbaycan gənclərinin Türkiyə ali məktəblərində təhsil alması, Azərbaycana türk müəllim kadrlarının göndərilməsi, yerli müəllim kadrlarının hazırlanması işinin təşkil edilməsi, ölkədəki məktəb və

⁵⁸ Osmânli-Azerbaycan Mukâvelenâmeleri (Gence: 14 Temmuz 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2373, G. 1, v. 46; v. 47.

⁵⁹ Osmânli-Azerbaycan Mukâvelenâmeleri (İstanbul: 16 Eylül 1918) // BOA, BEO, D. 4532, G. 339882, v. 2; v. 3.

⁶⁰ Доклад Финансовой миссии (Баку: 9 января 1919 года) // ARPIİİSSA, Fond № 277, siyahı № 2, iş № 21, vərəq – 15.

gimnaziyaların Türkiyədə nəşr edilmiş dərslik, dərs vəsaitləri və proqramları ilə təmin edilməsi sahələrini əhatə edirdi.

Azərbaycan hökuməti 1918-ci il avqustun 28-də məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərarı uğurla həyata keçirmək üçün Türkiyədən Azərbaycana dərslik və dərs vəsaitlərinin və pedaqoji kadrların gətirilməsi istiqamətində əməli nəticəsi olan işlər görüldü. Artıq 1919-cu ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən türk pedaqoqlarının sayı 50-dən çox idi. Onların içərisində qadınlar da var idi. Bəhs edilən dövrdə mülki məktəblərlə yanaşı, Azərbaycanda hərbi məktəblərin yaradılması və bu məktəblərdə təlim-tədris prosesinin təşkili sahəsində də Qafqaz İslam Ordusunun türk zabitləri xüsusi rol oynadılar.

Azərbaycan gənclərinin Türkiyənin ali məktəblərində təhsil alması məsələsi də maarif sahəsindəki Osmanlı-Azərbaycan əməkdaşlığında xüsusi yer tuturdu. M.Ə.Rəsulzadə və Ə.Topçubaşovun Osmanlı maarif naziri ilə apardığı danışıqların yekununda Azərbaycan gənclərinin Türkiyədə ali təhsil almalarına razılıq əldə edildi. Bir qədər sonra, 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan Parlamenti 100 nəfər azərbaycanlı tələbənin təhsil almaq üçün dövlət hesabına xarici ölkələrin ali məktəblərinə göndərilməsi ilə bağlı qərar qəbul etdi.⁶¹ Bu gənclərin 8 nəfəri Türkiyə ali məktəblərinə göndərildi.

M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və digər aydınların İstanbulda “Türk Ocağı”nda təşkil etdikləri konfranslar Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, ictimai və mədəni tarixi ilə bağlı Osmanlı ictimaiyyətinə məlumatların çatdırılmasında mühüm rol oynadı. 1918-ci ilin oktyabrında “Azərbaycan Türk Dram Operetta kompaniyası” adı ilə Türkiyəyə qastrol səfərinə çıxan Tiflisdəki müsəlman artistlərinin teatr truppası da Azərbaycan mədəniyyətinin Türkiyədə təbliğ olunması istiqamətində əvəzsiz xidmətlər göstərdi.

Dissertasiyanın **“Bakı nefti uğrunda mübarizə və Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınması problemi”** adlanan dördüncü fəslə dörd yarım fəsilədən ibarətdir. Fəslin **“Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan hərəkəti və Bakı nefti uğrunda**

⁶¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar): [2 cildə]. – Bakı: Azərbaycan, – c. 2. – 1998, s. 74-75.

diplomatik-siyasi mübarizə” adlanan birinci yarımfəslində Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan hərəkəti fonunda Bakı nefti uğrunda gedən diplomatik-siyasi mübarizə tədqiq olunmuşdur.

Osmanlı hərbi komandanlığı 1918-ci il iyunun 2-də Bakı və ətrafının bolşeviklərdən təmizlənməsi üçün əməliyyatlara başlamaq haqqında əmr verdi.⁶² Osmanlı hökumətinin Bakını azad etmək üçün bölgəyə ordu göndərməkdə özünün də bir sıra hərbi, strateji, siyasi və iqtisadi maraqları var idi. Bu zaman Rusiya Bakını öz nəzarətində saxlamağa, İngiltərə də neft şəhərini ələ keçirməyə çalışırdı. Eyni zamanda, Almaniya da Bakı neftinə yiyələnmək uğrunda mübarizə aparırdı. Beləliklə, Azərbaycan hökumətinin Türkiyənin yardımı ilə ölkənin paytaxtını azad etmək uğrunda apardığı mübarizə həm qruplaşmalararası, həm də qruplaşmalardaxili mübarizə obyektinə çevrildi.

Almaniya türk qoşunlarının Bakı istiqamətində hərəkətini Brest-Litovsk sülhünün pozulması ilə əlaqələndirsə də, Osmanlı hökuməti artıq Cənubi Qafqazda yaranan yeni siyasi şəraitlə Rusiyanın barışmalı olduğunu bəyan edirdi.⁶³ Əslində, Berlin hökuməti Osmanlı imperiyasının təkbaşına Bakıya sahib olmasını istəmədi. Halbuki, Almaniya Brest-Litovsk müqaviləsini Türkiyədən əvvəl pozub 1918-ci il mayın 28-də gürcülərlə bir sıra müqavilələr imzalamış və Gürcüstanı öz hərbi kontingentini göndərmişdi.

Sovet Rusiyasının türk qoşunlarının Bakı istiqamətində hərəkətini dayandırmaq tələbi ilə Almaniya müraciət etməsi Berlin hökumətinin Bakı ilə bağlı danışıqların mərkəzində yer alması üçün əlverişli imkanlar açdı. 1918-ci ilin iyunundan başlayaraq Berlində aparılan alman-rus danışıqları avqustun 27-də Almaniya ilə Sovet Rusiyası arasında Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə müqavilənin imzalanması ilə nəticələndi.⁶⁴ Bu müqaviləyə görə, Almaniya türk

⁶² Üçüncü Ordu Kumandanı Vehib Paşa'nın Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya Telqramı (Batumi: 2 Haziran 1918) // ATASE, BDH, K. 2922, D. 512, F. 27.

⁶³ Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın General Feld-Mareşal Hindenburg'a Telqramı (İstanbul: 5 Haziran 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2373, G. 2, v. 63-64.

⁶⁴ Документы внешней политики СССР: [В 22-х томах] / Ред. коллегия: И.Н.Земсков [и др.] – Москва: Госполитиздат, – т. 1. – 1957, с. 437-445.

qoşunlarının Bakı qəzasının sərhədləri boyunca genişləndirilmiş demarkasiya xəttindən şərqə keçməsinə imkan verməyəcəyini öz üzərinə götürür, bunun qarşılığında Rusiya Bakıda çıxarılan neftin dördüdə bir hissəsini Almaniyaya verməyi təəhhüd edirdi.

Lakin bu müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmək mümkün deyildi. Çünki Qafqaz İslam Ordusunun hücumlarına tab gətirə bilməyən Bakı XKS 1918-ci il iyulun 31-də süqut etmişdi və esermənşevik-daşnak bloku Bakıda hakimiyyəti qəsb edib ingilis qoşunlarını Bakıya dəvət etmişdi. Bu zaman sovet hökuməti heç özü Bakıdan neft ala bilmirdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı Osmanlı-Azərbaycan qüvvələri tərəfindən azad edildi və bununla da, Osmanlı, Rusiya, Almaniya və İngiltərə arasında neft Bakısına sahib olmaq uğrunda gedən gərgin mübarizə Türkiyə və Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatdı.

Dördüncü fəslin ikinci yarım fəslə **“Qafqaz respublikaları arasında ərazi-sərhəd problemləri və Osmanlı imperiyasının siyasəti”** adlanır. Bu yarım fəsildə müstəqilliklərini elan etdikdən sonra Cənubi Qafqaz respublikaları arasında baş qaldıran ərazi-sərhəd mübahisələri, bu məsələ ilə bağlı İstanbul konfransına gəlmiş Qafqaz heyətləri arasında gedən diplomatik mübarizə və Osmanlı imperiyasının siyasəti araşdırılmışdır.

İstanbul konfransına gəlmiş Qafqaz respublikalarının nümayəndə heyətləri təmsil etdikləri dövlətlərin əhatə etdiyi ərazilər haqqında verdiyi bəyanatlar bu respublikalar arasında ciddi ərazi-sərhəd mübahisələrinin olduğunu ortaya qoydu. Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadənin 1918-ci il iyulun 17-də İstanbuldakı xarici ölkələrin səfirliklərinə təqdim etdiyi bəyanatda qeyd edilirdi ki, “1918-ci il mayın 28-də istiqlalını elan edən Azərbaycan Bakı və Gəncə vilayətlərini, Zaqatala qəzasını və Tiflis və İrəvan vilayətlərinin bir hissəsini əhatə edir, ümumi ərazisi 100600 km², əhalisi isə 3400000 nəfərdir...”⁶⁵

⁶⁵ Azərbaycan Heyet-i Murahhasası Reisi Mehmed Emîn Resûlzâde'nin Beyânâtı (İstanbul: 17 Temmuz 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2303, G. 4, v. 10-11.

Bu zaman Azərbaycana qarşı ciddi ərazi iddiaları ilə çıxış edən ölkələr Gürcüstan və Ermənistan respublikaları idi. Gürcüstanla Azərbaycan arasında ərazi-torpaq mübahisələri Tiflis quberniyasının Borçalı, Sığnax və Tiflis qəzalarının bir hissəsini, Gəncə quberniyasının Qazax qəzasının bir hissəsini və Zaqatala dairəsini əhatə edirdi. Gürcüstan hökuməti diplomatik mübarizə ilə yanaşı, Tiflisdə olan alman hərbi missiyasının yardımı ilə bu ərazilərə silah gücünə yiyələnməyə çalışırdı. M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldakı gürcü nümayəndələri ilə görüşüb Azərbaycanla Gürcüstan arasında olan ərazi-sərhəd məsələlərini müzakirə etmək istədi. Lakin heç bir müsbət nəticə alınmadı.

İstanbuldakı erməni nümayəndə heyəti 1918-ci il iyulun 20-də Osmanlı hökumətinə, eyni zamanda İstanbuldakı Almaniya, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstan səfirliklərinə “Cənubi Qafqazın milli zəmində bölüşdürülməsi və sərhədlərin təyin edilməsi haqqında” nota ilə müraciət edib Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etdi. Batum konfransında Ermənistanla ayrılan 9000 km² ərazi ilə heç cür razılaşmaq istəməyən erməni nümayəndə heyəti öz notasında Cənubi Qafqaz ərazisinin milli zəmində üç yerə bölünməsinə təklif edir və bunun “əsaslandırılması”nı aparırdı. Ermənilərin ərazi-torpaq tələbləri ondan ibarət idi ki, Türkiyə, Gürcüstan və əsasən də Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanın ərazisi 52500 km²-ə çatdırılsın, Azərbaycanın ərazisi 70700 km²-ə endirilsin, Gürcüstanın ərazisi də 61500 km² olsun. Ermənistanın bütün qonşularına qarşı yönəlmiş ərazi tələbləri ümumilikdə 43500 km² təşkil edirdi ki, bu tələblər Ermənistanın ərazisindən təxminən 5 dəfə çox idi. Bu tələblərə görə, İrəvan quberniyasının ərazisi tamamilə, Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir, Şuşa, Zəngəzur, Yelizavetpol, Karyagin və Qazax qəzalarının bir hissəsi və Tiflis quberniyasının Axalkələk qəzası və Borçalı qəzasının bir hissəsi Ermənistanla verilməli idi.⁶⁶

⁶⁶ Mâverâ-yı Kafkas Kıtasının Milli Bir Sûrette Tahdîd ve Taksîmi Hakkında Ermeni Heyet-i Murahhasası'nın Notası (İstanbul: 20 Temmuz 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2372, G. 1, v. 60-74.

Ermənistanın ərazi tələbləri ilə bağlı İstanbul mətbuatında Azərbaycan və erməni heyətlərinin qarşılıqlı bəyanatları dərc edildi. Həmçinin bu tələblər Tiflisdəki Azərbaycan, Ermənistan, Osmanlı və Almaniya nümayəndələri arasında da müzakirə mövzusu oldu. Osmanlı hökuməti bölgədə malik olduğu hərbi üstünlüyə baxmayaraq, bütün vasitələrlə çalışdı ki, Cənubi Qafqaz ölkələri arasındakı ərazi-sərhəd mübahisələrini sülh yolu ilə həll etsin. Lakin ermənilərin qeyri-konstruktiv mövqeyi ucbatından bu məsələnin diplomatik yolla həlli mümkün olmadı.

Dördüncü fəslin **“Osmanlı imperiyasının Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınması uğrunda mübarizəsi”** adlanan üçüncü yarımfəslində İstanbul hökumətinin Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması ilə bağlı Almaniya və Rusiya ilə apardığı danışıqlar və bu məsələ ilə bağlı İngiltərə ilə danışıq aparmaq cəhdləri tədqiq olunmuşdur.

Osmanlı hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyinin Almaniya, daha sonra Rusiya tərəfindən tanınmasına nail olmağa çalışdı. Qafqaz respublikalarının müstəqilliklərinin tanınması məsələsi Berlindəki Osmanlı səfiri İbrahim Hakkı paşanın 1918-ci il iyunun 30-da Almaniya xarici işlər naziri Külmanla keçirdiyi görüşündə müzakirə olundu. Külman bildirdi ki, Berlin hökuməti Qafqaz məsələsində Rusiyaya təsir edib, onu razı salmağa çalışacaq, fəqət ruslar razı olmadıqları təqdirdə Almaniya Qafqaz respublikalarının müstəqilliklərini dərhal və qeyd-şərtsiz tanımayacaqdır.⁶⁷ Bununla da, Almaniya Qafqaz respublikalarının müstəqilliklərini tanımaqla bağlı qərarını Rusiyanın bu məsələdəki mövqeyinə bağlayırdı.

Ənvər paşa 1918-ci il iyulun 8-də Almaniya baş qərargah rəisi general Hindenburqdan tələb edirdi ki, Dördlər İttifaqı Qafqazda təşəkkül edən dörd hökuməti Rusiyaya qarşı müdafiə və himayə etməli və heç bir şərt və fərq qoymadan bu respublikaların istiqlaliyyətini təsdiq etməlidir.⁶⁸ Almaniyanın Bakı neftinə olan

⁶⁷ Berlin Səfiri Hakkî Paşa'nın Bâb-ı Âli Hâriciye Nezâreti'ne Telqramı (Berlin: 1 Temmuz 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2373, G. 1, v. 22.

⁶⁸ Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın Berlin Səfiri Hakkî Paşa'ya Telqramı (İstanbul: 9 Temmuz 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2371, G. 5, v. 25-26.

marafını nəzərə alan Ənvər paşa iyulun 17-də general Hindenburqa göndərdiyi növbəti teleqramında Azərbaycan əhalisinin hüququ qorunmaq şərtilə müharibənin sonunadək Bakı neftindən birgə istifadə etməyi belə almanlara təklif etdi.⁶⁹ Lakin Berlin hökuməti Qafqaz respublikalarından yalnız öz himayəsinə götürdüyü Gürcüstanın müstəqilliyini tanımaq və onu Rusiyaya da tanıtdırmaq, Azərbaycanı isə Rusiya ərazisi kimi tanıyıb bunun müqabilində Bakı neftindən pay almaq yolunu tutdu.

Bakı məsələsi ilə bağlı son dərəcə gərginləşən Osmanlı-Almaniya münasibətləri fonunda 1918-ci ilin sentyabrında Berlin səfərinə çıxan Osmanlı sədrəzəmi Azərbaycanın müstəqilliyinin Almaniya tərəfindən tanınması üçün böyük əmək sərf etdi. Nəticədə, Tələt paşa almanlara Bakı nefti ilə bağlı bir sıra iqtisadi güzəştlər verərək, Bakının Azərbaycana aid olmasını, Qafqazda Türkiyəyə fəaliyyət sərbəstliyi verilməsini və Osmanlı hökuməti tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına Almaniyanın heç bir etiraz etməməsini Berlin hökumətinə qəbul etdirə bildi. Bütün bunlar tərəflər arasında 1918-ci il 23 sentyabr tarixində imzalanmış Osmanlı-Alman məxfi protokolunda təsbit edildi.⁷⁰ Həmçinin bu protokola görə, Almaniya hökuməti öz üzərinə götürürdü ki, o, Azərbaycanın müstəqilliyinin Rusiya tərəfindən tanınmasına çalışacaq və Rusiya tərəfindən tanındığı təqdirdə özü də Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanıyacaqdır. Dövrün şərtləri daxilində bu elə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına bərabər bir qələbə idi.

Lakin Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması ilə bağlı Berlində aparılan türk-rus danışıqlarında müvəffəqiyyət əldə etmək mümkün olmadı. Osmanlı hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyi Rusiya tərəfindən tanındığı təqdirdə, öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmağa hazır olduğunu bildirsə də, sovet hökumətinin “Bakının sovet hakimiyyət orqanlarına təslim edilməsi” və “təzminat

⁶⁹ Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın Alman Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne Telgramı (İstanbul: 17 Temmuz 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2373, G. 1, v. 42.

⁷⁰ Osmânî-Alman Gizli Protokolü (Berlin: 23 Eylül 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2303, G. 14, v. 1.

ödənilməsi” kimi absurt tələblərlə çıxış etməsi bu danışıqların uğursuzluqla nəticələnməsinə gətirib çıxartdı.

Dünya müharibəsindəki məğlubiyyət ərəfəsində Ənvər paşa Azərbaycanda ingilislərə müəyyən iqtisadi güzəştlər vermək və Azərbaycanı bolşevizmə qarşı Antanta ilə ittifaqa cəlb etməklə onun müstəqilliyinin İngiltərə tərəfindən tanınmasına cəhd etdi. Bu cəhd Ənvər paşanın gələcək planları – Azərbaycana gəlib, buradan Türkiyənin milli azadlıq hərəkatına başlamaq niyyətləri ilə bağlı idi, lakin uğursuzluqla nəticələndi.

Dördüncü fəslin “**Mudros barışıqı və Osmanlı qoşunlarının Azərbaycandan təxliyə edilməsi**” adlanan dördüncü yarım fəslində Türkiyənin dünya müharibəsində məğlub olub Mudros barışıqını imzalaması, türk qoşunlarının Cənubi Qafqazdan təxliyə edilməsi və İstanbul hökumətinin Azərbaycan siyasətinin yekunları tədqiq edilmişdir.

Tələt paşa kabinəsi 1918-ci il oktyabrın 8-də istefa verdikdən az sonra – oktyabrın 14-də yaradılan Əhməd İzzət paşa hökuməti hələ Antanta ilə rəsmi sülh müzakirələrinə başlamadan Qafqazdakı türk qoşunlarının geri çağırılması qərarına gəldi. 1918-ci il oktyabrın 21-də Osmanlı sədrəzəmi Brest-Litovsk müqaviləsinin müəyyən etdiyi hüdudlardan kənarda, həmçinin İranda olan türk qoşunlarının geri çağırılması haqqında əmr verdi.⁷¹ Bu qərarın nəticəsində həm də Şərqi orduları qrupu və Qafqaz İslam Ordusu da ləğv edilir, Qafqazdan təxliyə ediləcək türk qoşunları 9-cu ordunun sərəncamına verilməli idi.

1918-ci il oktyabrın 30-da Osmanlı hökuməti Antanta dövlətləri ilə Mudros barışıqını imzalamağa məcbur oldu. Bu məğlubiyyət Osmanlı imperiyasını fəlakətə sürükləməklə yanaşı, onun Qafqazda əsas dayağı olan Azərbaycan Cümhuriyyətini də Mudros barışıqının subyektinə çevirdi. Mudros barışıqının 11 və 15-ci maddələri birbaşa Azərbaycanla bağlı idi. 11-ci maddəyə görə, Osmanlı ordusu tezliklə Cənubi Azərbaycan və Qafqazı tərk etməli idi. 15-ci maddəyə görə isə, Cənubi Qafqaz dəmir yolu müttəfiqlərin

⁷¹ Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Reisi Ahmed İzzet Paşa'nın Sadâret-i Uzmâ'ya Tahrirâtı (İstanbul: 21 Ekim 1918) // BOA, BEO, D. 4539, G. 340383, v. 2.

nəzarətinə verilir, müttəfiqlər Batumu tutmaq hüququ alır və Osmanlı hökuməti müttəfiqlər tərəfindən Bakının işğal edilməsinə heç bir etiraz etməməli idi.

1918-ci il noyabrın 3-də Ə.Topçubaşov Türkiyə tərəfdən Mudros barışığını imzalamış donanma naziri Rauf bəylə görüşüb, Azərbaycan nümayəndəsinin iştirakı olmadan Bakı və Azərbaycan dəmir yolu haqqında Mudros barışığına maddələr daxil edilməsinə öz etirazını bildirdi. Rauf bəy qeyd etdi ki, biz Bakı barəsində danışıqlar aparmamağa çalışdıq, lakin orada türk ordusunun olduğunu əsas gətirərək bu maddəni bizə qəbul etdirdilər.⁷² Sədrəzəm Əhməd İzzət paşa da noyabrın 11-də F.X.Xoyskiyə göndərdiyi teleqramında müqavilə şərtlərinin diktə edildiyini vurğuladı və bildirdi ki, Mudros müqaviləsinə görə Osmanlı hökuməti öz ordularını Cənubi Qafqazdan geri çəkmək və Bakının müttəfiqlər tərəfindən işğal edilməsinə etiraz etməməklə bağlı üzərinə öhdəlik götürmüşdür.⁷³

Noyabrın 10-da Azərbaycan hökuməti 400 nəfər tanınmış ziyalı, hərbi və siyasətçinin iştirakı ilə Nuru paşanın şərəfinə ziyafət verdi.⁷⁴ Bundan sonra türk ordusu silah-sursat yüklənmiş eşalonlarla Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmaya başladı. Azərbaycandakı Osmanlı qoşunlarının son eşalonları 1919-cu il yanvarın 26-da Batuma gəldi.

Dünya müharibəsindəki məğlubiyyət Osmanlı dövlətinin Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazla bağlı planlarını iflasa uğrattı. Bununla belə, Osmanlı ordusunun Qafqaz hərəkətinin əsas missiyası kimi Bakı şəhərinin azad edilməsi ilə qazanılan qələbənin nəticələrini Azərbaycandan heç kim ala bilmədi. Bu, Osmanlı imperiyasının Azərbaycan siyasətinin ən böyük yekunu oldu.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində aparılan tədqiqata yekun vurulmuş, tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilmiş və əldə edilən nəticələr təhlil edilmişdir.

⁷² Топчибашев, А.А. Дипломатические беседы в Стамбуле 1918-1919 гг. – Баку: “Эргюн”, – 1994, с. 34.

⁷³ Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'nın Azərbaycan Hükûmet-i Reîsi Fethali Han Hoyski'ye Telgramı (İstanbul: 11 Kasım 1918) // BOA, HR.SYS, D. 2397, G. 6, v. 21-22.

⁷⁴ Банкет в честь Нури паши // Азербайджан. – 1918, 12 ноября, № 33. – с. 3.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr edilmiş
aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:**

1. Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azərbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu // – Ankara: Gazi Akademik Bakış, – 2008. Cilt 2, Sayı 3, – s. 139-151.
2. Azerbaijan's Independence and the Geointerests of the Russian and Ottoman Empires // – Sweden: The Caucasus & Globalization, – 2009. Volume 3, Issue 2-3, – p. 193-204.
3. Независимость Азербайджана в контексте геointересов Российской и Османской империй // – Швеция: Кавказ & Глобализация, – 2009. Том 3, Выпуск 2-3, – с. 219-232.
4. Russian-Turkish Rapprochement and Azerbaijanian's Independence (1919-1921) // – Sweden: The Caucasus & Globalization, – 2010. Volume 4, Issue 1-2, – p. 205-212.
5. Русско-Турецкое сближение и независимость Азербайджана (1919-1921гг.) // – Швеция: Кавказ & Глобализация, – 2010. Том 4, Выпуск 1-2, – с. 240-248.
6. Osmanlı-Rusya İlişkileri Bağlamında Bağımsız Azərbaycan (1917-1920) // Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azərbaycan (1918-1920) / edit. Q.Şükürov, V.Qafarov. – İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, – 2010. – s. 95-111.
7. Rusya-Azərbaycan İlişkileri ve Nisan İstilasası // Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azərbaycan (1918-1920) / edit. Q.Şükürov, V.Qafarov. – İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, – 2010. – s. 257-273.
8. Territorial Integrity of Azerbaijan at the Turkish-Russian Talks of 1921 (The Moscow and Kars Conferences) // – Sweden: The Caucasus & Globalization, – 2011. Volume 5, Issue 1-2, – p. 157-167.
9. Вопрос территориальной целостности Азербайджана на турецко-российских переговорах 1921 года (Московская и Карсская конференции) // – Швеция: Кавказ & Глобализация, – 2011. Том 5, Выпуск 1-2, – с. 180-191.
10. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1920-

- 1921) // 3. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşmaları ve Bölgesel Etkileri), – Kars: Kafkas Üniversitesi, – 13-15 Ekim 2011, – s. 169-195.
11. 1918-ci ilin mart soyqırımı // “Azərbaycanlıların soyqırımı arxiv sənədlərində” I beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 29-30 mart 2013, – s. 159-167.
 12. 1918 Senesinin Mart Ayında Ermenilerin Bakü'de Yapmış Oldukları Soyqırım Cinayetləri // – Ankara: Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, – 2014. Cilt 3, Sayı 62, – s. 2539-2552.
 13. 1917 Rus Devrimi'nden Sonra Güney Kafkasya'da Politik ve Askeri Gelişmeler ve Ermeni Devletinin Kurulması // – Ankara: Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, – 2014. Cilt 4, Sayı 63, – s. 3211-3232.
 14. Batum konfransında İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi // “Milli mənəvi dəyərlərin qorunması qloballaşan dünyamızın aktual problemidir” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 7 iyun 2014, – s. 436-443.
 15. Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı imperiyasının Azərbaycan siyasəti // “Birinci dünya müharibəsi və Azərbaycan” mövzusunda həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 20 iyun 2014. – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər, – 2014. – № 48, 49, 50, – s. 45-59.
 16. Brest-Litovsk sülh konfransı dövründə Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti // – Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti, Elmi Əsərlər, – 2015. № 1 (1), – s. 19-35.
 17. Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərində “ilhaq” məsələsi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, – 2015. № 1, – s. 119-137.
 18. Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası // – Ankara: Yeni Türkiye, Kafkasya Özel Sayısı, – 2015. Cilt 3, Sayı 73, – s. 215-227.
 19. 1918-ci ildə ermənilərin Azərbaycanda törətdiyi soyqırım

- cinayətləri Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində // “Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər)” mövzusunda həsr olunmuş II beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Quba: – 9-10 aprel 2015. – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər, 2015. – № 52, 53, 54, 55, – s. 107-118.
20. Cənubi Qafqazda ərazi-sərhəd mübahisələri və İstanbul konfransı (1918) // “Tarixi İpək yolu və Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələrinin inkişafı məsələləri” mövzusunda beynəlxalq İpək yolu konfransı, – Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti, – 16-17 oktyabr 2015, – s. 23-24.
 21. İrəvanın ermənilərə verilməsi və erməni dövlətinin yaradılması prosesi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, – 2016. № 4, – s. 25-33.
 22. Berlin danışıqlarında “Azərbaycan məsələsi” və “Osmanlı-Alman protokolu” (1918 sentyabr-oktyabr) // – Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti, Elmi Əsərlər, – 2016. № 1 (2), – s. 21-34.
 23. Şamaxı soyqırımında Azərbaycanın məruz qaldığı itki və tələfatlar (Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları əsasında) // “Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər)” mövzusunda həsr olunmuş III beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Şamaxı: – 7-10 aprel 2016. – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər, – 2016. – № 56, 57, 58, – s. 303-312.
 24. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Esirlərin Tutuldukları Osmanlı Kampları və Yozgat Üsəra Garnizonu // Uluslararası Bozok Sempozyumu, – Yozgat: – 5-7 Mayıs 2016. – Bildiri Kitabı, – C. 2. – s. 122-131.
 25. Osmanlı-Macaristan İlişkileri Bağlamında “Turan Heyeti”nin Budepeşte Səferi // Uluslararası “Osmanlı-Macaristan-Habsburg İlişkileri və Kanuni Sultan Süleyman” Sempozyumu, – Budapeşte: – 23-27 Kasım 2016. – Bildiri Özetləri, – s. 90-91.
 26. “Qafqaz” və “Türk-tatar” heyətlərinin Avropa səfəri və onun nəticələri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, – 2017. № 3, – s. 69-87.

27. Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı dövlətində qurulan könüllü Azərbaycan taburları // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər, – 2017, 68-ci cild, – s. 104-115.
28. Birinci dünya müharibəsinin əvvəllərində Qafqazda Azərbaycan və gürcü dövlətləri yaradılması ideyası // – Bakı: Tarix və onun problemləri, – 2017. № 4, – s. 58-65.
29. Osmanlı imperiyasının Qafqaz siyasəti və müstəqil Azərbaycan ideyası (1914-1915-ci illər) // – Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2017, – s. 256-274.
30. Birinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Kafkasya'da Osmanlı-Almanya Çatışması və Osmanlı-Alman Protokolü (23 Eylül 1918) // – Amasya: Amasya Üniversitesi Sosial Bilimler Dergisi, – 2017. Cilt 1, Sayı 2, – s. 99-144.
31. Birinci dünya müharibəsinin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının Qafqaz siyasəti və bu siyasətdə Azərbaycanın yeri // – Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti, Elmi Əsərlər, – 2017. № 3 (6), – s. 178-195.
32. İrəvanın ermənilərə verilməsi və erməni dövlətinin yaradılması prosesi // “Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər)” mövzusunda həsr olunmuş IV beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Lənkəran: – 23-27 aprel 2017. – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər, – 2017. – № 64, 65, 66, – s. 277-284.
33. Batum konfransı və müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, – 2018. № 1, – s. 63-83.
34. Osmanlı-Azərbaycan iqtisadi əməkdaşlığı (1918-ci il iyun-oktyabr) // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər, – 2018, 69-cu cild, – s. 161-184.
35. Maarif və mədəniyyət sahəsində Osmanlı-Azərbaycan əməkdaşlığı (1918-ci il) // – Naxçıvan: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Axtarışlar, – 2018. № 1 (27), Cild 8, – s. 185-195.

36. Батумская конференция и Азербайджан // Азербайджанская Республика – 100. История, политика, культура: сборник статей / сост. Ш.Н.Камалова. – Санкт-Петербург: Нестор-история, – 2018. – с. 135-154.
37. İstanbul konfransı və Azərbaycan-Şimali Qafqaz ittifaq müqaviləsi layihəsi // – Bakı: Tarix və onun problemləri, – 2018. № 2, – s. 175-182.
38. Osmanlı-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı və Azərbaycan milli ordusunun yaradılması prosesi (1918-ci il iyun-oktyabr) // – Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti, Elmi Əsərlər, – 2018. № 1 (8), – s. 194-210.
39. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və Osmanlı dövlətinin siyasəti (1918-ci il iyun-oktyabr) // – Bakı: Strateji təhlil, – 2018. Sayı 1-2 (23-24), – s. 135-162.
40. Политика Османской Империи по организации восстания мусульман против России в годы первой мировой войны // – Москва: Вопросы истории, – 2018. № 3, – с. 70-82.
41. 1918-ci ilin yazında Azərbaycandan Osmanlı dövlətinə göndərilən ilhaqnamələr və ilhaq heyətləri // – Bakı: Dövlət idarəçiliyi: Nəzəriyyə və təcrübə, – 2018. № 2 (62), – s. 205-212.
42. Azərbaycanla Gürcüstan arasında ərazi-sərhəd məsələləri və İstanbul konfransı (1918-ci il) // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, – 2018. № 4, – s. 20-30.
43. 1918-ci il soyqırımları zamanı Bakı quberniyası üzrə itki və tələfatlar // “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” mövzusunda həsr olunmuş V beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Qusar: – 25-29 aprel 2018. – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər, – 2018. – № 70, 71, 72, – s. 303-309.
44. 1918-ci ilin 17 iyun böhranı haqqında // “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Azərbaycan dövlətçilik tarixinin parlaq səhifəsi” mövzusunda həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Gəncə: – 26-30 iyun 2018. – Azərbaycan Milli

- Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər, – 2018. – № 74, 75, 76, – s. 317-321.
45. Türkiyə-Rusiya İlişkilerinde Azərbaycan Meselesi (1917-1922). – İstanbul: TEAS-Press, – 2018. – 496 s.
 46. Кавказская политика Османской империи в начале первой мировой войны и место Азербайджана в этой политике // – Нальчик: Научные Известия, – 2019. № 16, – с. 68-78.
 47. Batum konfransında Ermənistanın təşəkkülü və İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi (11 may – 4 iyun 1918) // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2019. № 1, – s. 66-91.
 48. Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Osmanlı imperiyası arasında təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2019. № 2, – s. 41-53.
 49. Türk-Sovyet Görüşməlerinde Azərbaycan'ın Toprak Bütünlüğü ve Egemenliği Meselesi (1920-1922) // “100. Yılında 19 Mayıs ve Milli Mücadele” Uluslararası Sempozyumu, – Samsun: Samsun Üniversitesi, – 11-14 Haziran 2019, – Bildiri Özetleri, – s. 175.
 50. Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Osmanlı imperiyası arasında iqtisadi münasibətlər // – Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2020, – s. 123-142.
 51. Azərbaycan Türkiyə-Rusiya münasibətlərində (1918-1922). – Bakı: Mütərcim, – 2020, – 472 s.
 52. Osmanlı Ordusunun Kafkasya'dan Tahliyesi Sürecinde Yaşanan Sorunlar // “Milli Mücadele'nin 100. Yılı: Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçişi ve Kongreler” Sempozyumu, – Erzurum: Atatürk Üniversitesi, – 24-26 Nisan 2019, – Bildiriler, – Ankara: – 2021, s. 415-438.

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 sentyabr 2022-ci il tarixində saat 10:00 Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.30 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi arxiv və kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 14 iyul 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.06.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 95962 işarə

Tiraj: 100 nüsxə